

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Odsjek za psihologiju

**EFEKAT ILUZIJE SLOBODNE VOLJE NA PREDRASUDE: MEDIJACIJSKA
ULOGA BEZPREDRASUDNE MOTIVACIJE**

Diplomski rad

Studentica: Neira Jažić

Mentor: Doc. dr. Nina
Hadžiahmetović

Sarajevo, 2021.

Sažetak

Vjerovanje u slobodnu volju je vjerovanje da svaka osoba ima slobodu izbora i kontrolu nad svojim odlukama i ponašanjem. Mnoga istraživanja su provedena s ciljem ispitivanja efekata koje navedeni koncept može imati na različite psihološke mehanizme i ponašanje. U ovoj studiji je riječ o efektu koji vjerovanje u slobodnu volju ima na predrasude, odnosno socijalnu distancu i stavove prema vanjskoj grupi. Kao vanjska grupa je bila korištena grupa Roma, koji su često meta različitih stereotipa i predrasuda u našem društvu. Pored toga, studija je osmišljena kako bi se ispitala i medijatorska uloga internalne i eksternalne bezpredrasudne motivacije između vjerovanja u slobodnu volju i predrasuda. Prethodna istraživanja su pokazala da obje vrste bezpredrasudne motivacije imaju značajan efekat na samoregulatorna ponašanja i predrasude, te je s ciljem ispitivanja navedenog efekta osmišljen eksperimentalni nacrt istraživanja. Istraživanje je provedeno na uzorku studenata Odsjeka za psihologiju i Odsjeka za pedagogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. U prvoj fazi istraživanja je učestvovalo $N=136$ ispitanika, a u drugoj $N=66$. Korištene su sljedeće skale: Skala socijalne distance prema Romima, Skala stavova prema Romima, Skala vjerovanja u slobodnu volju, Skala internalne bezpredrasudne motivacije i Skala eksternalne bezpredrasudne motivacije. Postavljene su hipoteze da će vjerovanje u slobodnu volju utjecati na smanjenje predrasuda prema Romima, te da će internalna i eksternalna bezpredrasudna motivacija biti medijatori u njihovoj relaciji. Sprovedena je mješovita 3 x 2 ANOVA. Dobijeni rezultati nisu u skladu sa postavljenim hipotezama, ali su pokazali promjenu u stavovima ispitanika između dvije vremenske tačke, pri čemu je pokazan glavni efekat vremena na percepciju slobodne volje i znanstvenog determinizma, kao i razliku između dva postavljena uvjeta u percepciji fatalističkog determinizma. Kada je riječ o medijacijskoj analizi, pokazan je značajan efekat oba predikora, slobodne volje i internalne bezpredrasudne motivacije na socijalnu distancu prema Romima. Mogući razlozi ovakvih nalaza mogli bi se pripisati različitim psihološkim mehanizmima, kao i utjecaju vanjskih faktora. Bitno je napomenuti da je istraživanje provedeno tokom pandemije COVID-19, što je nalaze učinilo dodatno interesantnim.

Ključne riječi: *predrasude, bezpredrasudna motivacija, iluzija slobodne volje, samoregulacija, medijacija*

Sadržaj

1. Uvod	1
1.1 Vjerovanje u slobodnu volju i samoregulativni procesi	2
1.2 Samoregulacija i predrasude	5
1.3 Internalna i eksternalna bezpredrasudna motivacija	6
1.4 Model medijatorske uloge bezpredrasudne motivacije.....	10
2. Cilj, problem i hipoteze	11
2.1 Cilj istraživanja	11
2.2 Problem istraživanja	12
2.3 Hipoteze	12
3. Metodologija istraživanja	13
3.1 Uzorak.....	13
3.2 Instrumentariji materijali	14
3.3 Postupak.....	19
4. Rezultati.....	20
4.1 Deskriptivne statističke vrijednosti varijabli istraživanja	20
4.2 Pretest i posttest indukcije slobodne volje	24
4.3 Provjera manipulacije	25
4.3 Glavna analiza.....	27
4.4 Medijacijska analiza.....	31
5. Diskusija	33
6. Zaključak	40
7. Literatura	41
8. Prilozi	50

1. Uvod

U našoj svakodnevnicu često se susrećemo sa situacijama gdje dolazimo u socijalne interakcije s ljudima koji su različiti, koji pripadaju određenim prepoznatljivim grupama za koje važe mnogi stereotipi kojima smo izloženi cijeloga života. Stereotip je set uvjerenja koje pojedinac posjeduje o karakteristikama i osobinama određene prepoznatljive grupe ljudi. Za stereotipe važi da ne moraju nužno biti negativni, ili čak netačni stavovi, te da prave distinkciju između određenih grupa (McCauley, Stitt i Segal, 1980). Međutim, iako stereotipi mogu služiti svakodnevnoj orijentaciji u interpersonalnim relacijama sa članovima vanjskih grupa, pravljenje ekstremnih generalizacija za posljedicu može imati izražavanje predrasuda prema pripadnicima vanjske grupe. Dakle, za razliku od stereotipa, predrasude su neprijateljski ili negativan stav prema pripadnicima prepoznatljive grupe ljudi, koji se zasniva isključivo na njihovu članstvu u toj grupi (Aronson, Wilson i Akert, 2005). Mnoga istraživanja su se bavila razlozima predrasudnog ponašanja, kao i traženjem načina na koji se takva ponašanja mogu reducirati (Devine, Plant, Amodio, Harmon-Jones i Vance, 2002).

Prethodni nalazi pokazuju da veliki utjecaj na naše ponašanje imaju naša uvjerenja, koja se smatraju i osnovom za naša ponašanja (Ajzen i Fishbein, 1975), kao i naša sposobnost samoregulacije, odnosno kontrole naših automatskih reakcija, te da su ti koncepti u snažnim relacijama (Lynn, Muhle-Karbe, Aarts i Bass, 2014). Vjerovanje u slobodnu volju se može definisati kao vjerovanje da ljudi imaju kapacitet da se ponašaju slobodno, na način da osoba ima slobodu izbora i mogućnost da bira jednu od više opcija pri donošenju odluke za svoje postupke i ponašanja (Kane, 2011; Nichols, 2004). Stillman, Baumeister i Mele (2011) su u svom istraživanju slobodnu volju definisali, na osnovu kodiranja odgovora ispitanika, u terminima postizanja ciljeva i pozitivnih ishoda, ponašanja u skladu s moralnim vrijednostima, odupiranja vanjskim utjecajima i prevazilaženja prepreka. Vjerovanje u slobodnu volju je snažno povezano sa našim ponašanjem (Alquist, Ainsworth i Baumeister, 2013; Stillman i Baumeister, 2010), na način da ima utjecaj na kontrolu istog (Lynn i sur., 2014). Pokazano je da je to jedinstven i važan konstrukt povezan sa mnogim kognitivnim i ponašajnim ishodima, kao što su, između ostalog, i samoregulacija i predrasude (Feldman, 2017). Samoregulacija se odnosi na kapacitet osobe da reguliše ponašanja, misli i emocije,

suzdržavanjem i nadjačavanjem impulsa, nagona i potreba (de Ridder, Lensvelt-Mulders, Finkenauer, Stok i Baumeister, 2012). Bitnu ulogu u reduciranju predrasuda igraju upravo samoregulatorni procesi, te se pokazalo da je odnos između vjerovanja u slobodnu volju i samoregulacije važan u procesu redukcije predrasuda (Von Hippel, Silver i Lynch, 2000; Zhao, Liu, Zhang, Shi i Huang, 2014). Pored toga, mnoga istraživanja su se fokusirala na ulogu koju imaju izvori naše motivacije da se ponašamo na bezprejudan način (Kunstman, Plant, Zielaskowski i LaCrosse, 2013; Plant i Devine, 1998). Naime, jako je važno da li pojedinac ima internalne ili eksternalne razloge za regulaciju svojih bezprejudnih odgovora, jer upravo od toga zavisi stepen njegove/njene uspješnosti u toj regulaciji. Istraživanja su pokazala da su pojedinci koji imaju visoku internalnu bezprejudnu motivaciju najuspješniji u regulaciji izražavanja predrasuda, kako na eksplicitnim, tako i na implicitnim mjerama, za razliku od pojedinaca koji su više eksternalno motivirani (Devine, 1989; Devine i sur., 2002; Monteith, 1993).

S obzirom na visok stepen predrasuda i diskriminacije u bosanskohercegovačkom društvu, naročito prema romskoj populaciji (Milešević, 2010; Šuman, 2020), kao i na specifičnost socijalnog konteksta u Bosni i Hercegovini, pitanje predrasuda je od velike važnosti. Kako bi se spoznao način na koji predrasude u našem društvu mogu biti smanjene, bitno je poznavati međusobne relacije navedenih konstrukata, pri čemu je svaki na specifičan način povezan sa izražavanjem predrasuda. Upravo će navedeni konstrukti biti detaljnije elaborirani u nastavku rada.

1.1 Vjerovanje u slobodnu volju i samoregulatorni procesi

Vjerovanje u slobodnu volju se odnosi na vjerovanje da su ljudska bića autonomni agenti koji određuju svoje izbore i ponašanja na osnovu većeg broja mogućnosti (Zhao i sur., 2014), bez obzira na vanjska (društvo, okolina, društvene norme, Bog, sudbina i sl.) i unutrašnja (geni, ličnost, potrebe, nagoni i sl.) ograničenja (Feldman, 2017). Suprotno tome jeste stajalište da su ljudske akcije samo iluzije određene principima univerzuma, te se u istraživanjima često koristi manipulacija obje vrste uvjerenja, kako bi se na adekvatan način usporedili efekti koje imaju uvjerenje da slobodna volja postoji kao koncept, kao i da ne postoji (Zhao i sur., 2014). Pored toga, postoje tri koncepta

koja su usko vezana za vjerovanje u slobodnu volju. Provođenjem faktorske analize je utvrđeno da se radi o znanstvenom determinizmu, fatalističkom determinizmu i slučajnosti (Paulhus i Carey, 2011), koji su dio najčešće korištenog instrumenta za mjerenje vjerovanja u slobodnu volju, *The Free Will and Determinism Plus Scale - FAD Plus* skale, koja je korištena i u ovom istraživanju. Istraživanja u ovom području se fokusiraju na razloge zašto ljudi vjeruju u postojanje slobodne volje, koji su kognitivni procesi povezani sa ovim konceptom, te koje su posljedice usvajanja takvih uvjerenja. Način na koji se provode istraživanja najčešće uključuju indukovanje vjerovanja ili nevjerovanja u slobodnu volju, koristeći semantički priming, koji obično uključuje čitanje tekstova i izjava koji idu u prilog vjerovanju/nevjerovanju u slobodnu volju, prisjećanje i prepričavanje ličnih doživljaja i događaja vezanih za slobodnu volju vlastitim riječima (Feldman, Baumeister i Wong, 2014; Schrag, Tremea, Lagger, Ohana i Mohr, 2016; Zhao i sur., 2014). Dakle, vjerovanje u slobodnu volju je jedinstven i važan konstrukt, koji se može definisati kao kapacitet osobe za pravljenje određenog izbora (Davidov i Eisikovits, 2015), povezan sa drugim psihološkim konstruktima, kao što su samoeфикаsnost, samoregulacija, stres, religioznost, stepen konformizma i slično, te ima širok dijapazon psiholoških i ponašajnih ishoda (Alquist, Ainsworth i Baumeister, 2013; Carey i Paulhus, 2013; Vohs i Schooler, 2008), zbog čega i jeste predmet mnogih istraživanja.

Kada govorimo o samoregulaciji kao konstrukt, tu se radi o kapacitetu osobe da reguliše svoje ponašanje, misli i emocije tako što nadjačava svoje impulse i nagone, što je povezano sa svjesnim naporom potrebnim da osoba savlada sebe (Vohs i Baumeister, 2004). Prvenstveno je bitno naglasiti razlike između samoregulacije i vjerovanja u slobodnu volju. Dakle, ljudi vrše samoregulaciju da bi pratili unutrašnje ili vanjsko određeno pravilo, da bi se pridržavali određenog standarda ili odložili zadovoljstvo (Muraven, 2008). Ali, između vjerovanja u slobodnu volju i samoregulativnih procesa postoje određene konceptualne poveznice. Naime, samoregulacija se odnosi na specifičan skup sila koje omogućavaju osobi da nadvlada unutrašnje sile kao što su porivi, potrebe i želje, koje mogu upravljati našim ponašanjem i koje na neki način ograničavaju slobodnu volju (Baumeister i Monroe, 2014). To znači da, ukoliko osoba ima veći kapacitet za samoregulaciju, može percipirati sebe kao da ima manje navedenih sila koje ograničavaju slobodnu volju, te samim time više slobodne volje.

Ova veza je dvosmjerna, odnosno, može se reći da će osoba koja vjeruje u slobodnu volju pokazivati veći kapacitet za samoregulaciju ili motivaciju da uloži napor kako bi povećala svoje mogućnosti za slobodom djelovanja (Clarkson i sur., 2015; Rigoni, Kühn, Gaudino, Sartori i Brass, 2012). S druge strane, slobodna volja uključuje, ne samo slobodu od navedenih unutrašnjih sila, već i od ostalih mogućih odrednica ponašanja kao što su geni, ličnost i ostalo, te podrazumijeva određeni kapacitet pojedinca da izabere da li da ih nadjača. U suštini, vjerovanje u slobodnu volju se može konceptualizirati kao percipirani kapacitet osobe da uloži napor u samoregulaciju i osmišljavanje načina kako to učiniti (Feldman, Chandrashekar i Wong, 2016; Rigoni i sur., 2012). Studije su pokazale da je vjerovanje u slobodnu volju zaista povezano sa većim nivoom samoregulacije (Clarkson i sur., 2015; Rigoni i sur., 2012), kao i da indukcija slobodne volje dovodi do povećane samoregulacije (Zhao i sur., 2014). Također, u eksperimentalnim studijama je pokazano da slabljenje vjerovanja u slobodnu volju indukcijom, čitanjem tekstova ili iskaza koji promovišu determinističku perspektivu, ima značajne efekte na socijalno ponašanje, promovišući antisocijalna ponašanja, kao što je smanjenje tendencija za pružanje pomoći kolegama koji pate od psiholoških ili finansijskih poteškoća, kao i izražavanje većeg nivoa agresivnih ponašanja, kao što je stavljanje veće količine ljutog sosa u hranu i slično (Baumeister, Mesicampo i DeWall, 2009). Ovi nalazi ukazuju na snagu koju vjerovanje u koncept slobodne volje može imati na naše ponašajne ishode i kognicije. S obzirom da ljudi žive u socijalnom svijetu, često se susreću sa višestrukim izborima u određenim situacijama. Neki od tih izbora su prirodni, odnosno automatski, dok su neki socijalno poželjni, ali su u sukobu sa prirodnim odgovorom. Slobodna volja se u ovom slučaju može posmatrati kao određena vrsta mentalne energije koja može obuzdati i kontrolisati prirodne odgovore i potaknuti racionalna ponašanja koja su više poželjna i koja mogu imati više beneficija (Stillman i Baumeister, 2010), upravo kroz veće nivoe samoregulacije, jer kada ljudi vjeruju u slobodnu volju, dolazi do pojave većeg nivoa samoregulacije, te samim time i niza pozitivnih ponašajnih ishoda. Može se navesti da vjerovanje u slobodnu volju potiče prosocijalno ponašanje, što znači da izostanak vjerovanja može imati suprotan učinak, odnosno reduciranje stepena prosocijalnog ponašanja (Stillman i Baumeister, 2010). Istraživanja su upravo i pokazala da niži nivo samoregulacije, kada vjerovanje u slobodnu volju nije indukovano, može dovesti do

niza negativnih ponašajnih ishoda kao što su agresija, oklijevanje u pružanju pomoći, veća stopa varanja na testovima, predrasudno ponašanje prema pripadnicima vanjske grupe i slično (Baumeister i sur., 2009; Vohs i Schooler, 2008; Von Hippel i sur., 2000; Zhao i sur., 2014). Može se zaključiti da je vjerovanje u slobodnu volju uključeno u društvena razmatranja na način da podrazumijeva kontrolu nad socijalno nepoželjnim ponašanjima, između ostalog i predrasudama (Feldman, 2017).

1.2 Samoregulacija i predrasude

Pored nalaza da manji nivo samoregulacije može dovesti do negativnih ponašajnih ishoda, prijašnje studije su potvrdile da je manji nivo samoregulacije povezan i sa predrasudama prema vanjskim grupama, te da ih može izazvati (Muraven, 2008; Von Hippel i sur., 2000). S obzirom da se na slobodnu volju može gledati kao na određenu vrstu energije koja služi za kontrolisanje ponašanja, te da, kao što je već navedeno, veće vjerovanje u slobodnu volju podrazumijeva veće nivoe samoregulacije, moglo bi se pretpostaviti da povećanje vjerovanja u koncept slobodne volje može dovesti do smanjenja predrasuda prema članovima vanjske grupe (Zhao i sur., 2014). Predrasude se ustvari mogu posmatrati kao rezultat neuspjeha u samoregulaciji i inhibiranju automatske pojave stereotipa (Muraven, 2008), te se pokazalo da je nepredrasudno ponašanje proces koji zahtijeva ulaganje napora i kontinuirano inhibiranje ili potiskivanje stereotipnih kognicija (Von Hippel i sur., 2000). Istraživanja su pokazala da stereotipni stavovi dolaze u svijest automatski, odnosno nenamjerno, tokom interakcije sa članovima vanjske grupe ili čak u prisustvu određenog znaka koji simbolizuje člana vanjske grupe, bez obzira na nivo predrasuda koje osoba posjeduje (Devine, 1989; Von Hippel, Sekaquaptewa i Vargas, 1995). Osobe sa visokim nivoom predrasuda, kao i one sa niskim, su podjednako svjesne kulturalnih stereotipa koji važe za određene grupe, na primjer za Afroamerikance u američkoj kulturi (Devine, 1989; Lepore i Brown, 1997). Na sličan način, automatska aktivacija stereotipa o Romima bi mogla biti očekivana i u našoj kulturi, s obzirom na visoke nivoe diskriminacije i etničkih predrasuda s kojom se ova populacija suočava (Šuman, 2020). S obzirom da se takve stereotipne kognicije automatski aktiviraju, teško ih je kontrolisati, jer su stereotipi dobro naučene asocijacije između određene grupe i seta stavova. Takva samoregulacija zahtijeva ogroman kognitivni napor, zbog čega često dođe do neuspjeha

u kontrolisanju takvih misli. Ipak, na osnovu motivacije, prijašnjeg iskustva i situacije, osoba može odlučiti da li vjerovati u te stereotipe i da li se ponašati u skladu s njima, što znači da smo sposobni kontrolisati naše ponašanje, odnosno suzbiti efekat koji naše kognicije mogu imati na ponašajni ishod. Ono što je neophodno za inhibiranje neprimjerenih ili neželjenih misli kao što su stereotipi i predrasude, jeste upravo uspješna samoregulacija kako bi se socijalne interakcije mogle na adekvatan način odvijati, gdje je također potrebna i motivacija da se tako učini (Muraven, 2008). Pored motivacije, potrebna je i sposobnost inhibiranja, pri čemu je pokazano da, osim toga da li osoba posjeduje visok ili nizak nivo predrasuda, kod postizanja bezprejudnog ponašanja veliku ulogu igra i nivo sposobnosti inhibiranja. Osoba koja ima nizak nivo predrasuda, ali takođe i nizak nivo sposobnosti inhibiranja, će najvjerojatnije pri susretu s pripadnikom vanjske grupe doživjeti neuspjeh u suzbijanju predrasudnih misli, što će rezultirati predrasudnim ponašanjem (Von Hippel i sur., 1995). Drugim riječima, kontrola uticaja koji stereotip može imati na naše ponašanje je moguća, ukoliko je prisutna sposobnost i motivacija da se ta kontrola ustvari izvrši (Fazio, 1990; Wilson i Brekke, 1994, prema Muraven, 2008), kako bi se mogli ponašati na bezprejudan način.

1.3 Internalna i eksternalna bezprejudna motivacija

Postavlja se pitanje šta je izvor motivacije za bezprejudnim ponašanjem? U posljednjih 50 godina je došlo do određenih političkih i socijalnih promjena, što je uticalo na izražavanje predrasuda, gdje je otvoreno izražavanje predrasuda postalo neprihvatljivo, stvarajući tako snažnu socijalnu normu i socijalni pritisak za bezprejudno ponašanje (Blanchard, Lily i Vaughan, 1991; Tougas, Brown, Beaton i Joly, 1995). Unatoč tome, rezultati dobiveni na implicitnim mjerama, gdje je davanje socijalno poželjnih odgovora otežano, su pokazali da su predrasude i dalje u velikoj mjeri prisutne (Klonis, Plant i Devine, 2005). Mnoga istraživanja su se fokusirala upravo na otkrivanje uzroka zadržavanja predrasuda u društvu, unatoč postojećim normama. Jedno objašnjenje jeste da je nastojanje da se ponašamo na bezprejudan način nekada otežano, s obzirom da pojedinac mora nadvladati pristrasne i stereotipne informacije kojima je godinama bio izlagan, a koje imaju utjecaj na odnošenje prema članovima vanjske grupe (Devine, 1989). Devine i sur. (2002) navode da kontrola

pređrasudnog ponašanja zahtijeva, kao i završetak svakog kompleksnog ponašanja, razvoj efektivnih regulatornih strategija, te da će upravo oni pojedinci koji uspiju razviti takve strategije biti uspješni u svojim naporima da se ponašaju na bezpređrasudan način, što ukazuje na značaj samoregulacije u bezpređrasudnom ponašanju. Također, uočeni su i nekonzistentni rezultati između nepređrasudnih stavova na samoizvještajima i odgovorima na indirektnim mjerama pređrasuda, pa je došlo do osporavanja validnosti verbalnih izvještaja (Banaji i Greenwald, 1995; Fazio, Jackson, Dunton i Williams, 1995). Stoga, postoji mogućnost da su pri izražavanju svojih stavova i pređrasuda, određeni ljudi u većoj mjeri pod utjecajem socijalnog konteksta, te se postavlja pitanje o njihovoj motivaciji davanja bezpređrasudnih odgovora, gdje postoji mogućnost da takvi odgovori nisu odraz njihovih internaliziranih vrijednosti, već su rezultat njihovog pokušaja prilagodbe društvenim normama, što je nekoliko istraživanja i pokazalo (Crosby, Bromley i Saxe, 1980; Jones i Sigall, 1971). Dakle, jedini način da se zaključi da je pređrasudno ponašanje zaista smanjeno jeste da pojedinci koji imaju osobne bezpređrasudne standarde daju takve odgovore i na implicitnim mjerama, gdje je kontrola odgovora znatno otežana (Devine i sur., 2002).

Plant i Devine (1998) u svom istraživanju navode dvije vrste bezpređrasudne motivacije: internalnu i eksternalnu, odnosno internalni i eksternalni izvor, te da oba imaju utjecaj na reakcije povezane s pređrasudama, s tim da taj efekat varira na individualnom nivou. Pojedine osobe imaju internalizirane bezpređrasudne vrijednosti, uvjerenja i standarde, te njihova motivacija za davanjem takvih bezpređrasudnih odgovora leži u njihovoj želji da se ponašaju u skladu sa svojim vrijednostima koje su im osobno važne, te kako bi zadržali pozitivnu sliku o sebi. Za te pojedince se navodi da posjeduju internalnu bezpređrasudnu motivaciju (Kunstman i sur., 2013). Postoje mnogi pozitivni efekti ove vrste motivacije i povezana je sa kvalitetnijim unutargrupnim kontaktom, pozitivnijim unutargrupnim stavovima, uspješnom kontrolom pređrasuda, pozitivnijim stavovima prema pripadnicima vanjske grupe (Devine i sur., 2002; Klonis i sur., 2005; Plant i Devine, 1998; Plant, Devine i Peruche, 2010; Rattcliff, Lassiter, Markman i Snyder, 2006), kao i smanjenoj tendenciji ka automatskoj aktivaciji stereotipa (Johns, Cullum, Smith i Freng, 2008) i slično. Pokazano je da proces koji pomaže u razvijanju internalne bezpređrasudne motivacije jeste razvijanje osjećaja pripadnosti kod pojedinca, kod kojeg se treba razviti internalna bezpređrasudna

motivacija, vanjskoj grupi. Jednostavnije rečeno, ukoliko se osoba osjeća prihvaćenom među pripadnicima vanjske grupe, lakše će razviti internalnu bezpredrasudnu motivaciju prema tim istim pripadnicima vanjske grupe, odnosno bit će internalno motivirana da se ponaša na bezpredrasudan način prema njima (Kunstman i sur., 2013). Uzimajući u obzir da postoje određene socijalne norme koje nalažu politički korektno ponašanje, diktiraju pristojan govor i ponašanje, te na taj način stvaraju socijalni pritisak za bezpredrasudnim ponašanjem, postoje i oni pojedinci koji se ponašaju u skladu s tim normama i koji se povinuju takvim socijalnim pritiscima. Za te pojedince se navodi da su eksternalno bezpredrasudno motivirani, jer njihova motivacija proizilazi iz želje i potrebe da budu socijalno prihvaćeni, da ne nailaze na neodobravanje i sankcije drugih, te da stvore pozitivnu sliku o sebi u očima drugih ljudi (Crosby i sur., 1980). Obje vrste motivacije su podjednako važne i u velikoj mjeri su odvojene. Pokazalo se da pojedinci mogu biti motivisani da bezpredrasudno odgovaraju primarno iz internalnih razloga, primarno iz eksternalnih razloga, iz obje skupine razloga ili zbog nijednog od navedenih, već nekih drugih (Devine i sur., 2002; Plant i Devine, 1998).

Ovdje je jako važna i uloga samoregulativnih procesa u motivaciji pojedinaca za bezpredrasudno ponašanje, pri čemu se postavlja pitanje koji će pojedinci, da li eksternalno ili internalno motivirani, biti uspješniji u efikasnoj regulaciji svojih odgovora i ponašanja na nizu eksplicitnih i implicitnih mjera (Devine i sur., 2002). Rezultati koje su dobili Devine i sur. (2002) pružaju odgovor na navedeno pitanje. Naime, pokazalo se da su visoko internalno motivirani ispitanici pokazivali manje nivoe predrasuda na eksplicitnim mjerama, dok su visoko eksternalno motivirani pojedinci pokazivali veće nivoe predrasuda. Rezultati na implicitnim mjerama pokazuju da su pojedinci sa visokim nivoom internalne bezpredrasudne motivacije najuspješniji u regulaciji izražavanja predrasuda, te se može reći da su uspješno razvili strategije regulisanja svog ponašanja u skladu sa svojim nepredrasudnim standardima. Na osnovu rezultata ove studije, može se zaključiti da su pojedinci sa visokim nivoom internalne bezpredrasudne motivacije najuspješniji u samoregulativnim procesima. Park, Glaser i Knowles (2008) su pokazali da pojedinci koji su internalno motivirani da kontrolišu svoje predrasudno ponašanje, u tome mogu uspjeti, čak i onda kada su njihovi kognitivni resursi istrošeni, na osnovu čega se može zaključiti da internalno motivirani

pojedinci ne moraju svjesno ulagati napor u samoregulaciju da bi se ponašali na bezpredrasudan način.

Jedno od mogućih objašnjenja internalne motivacije jeste to što su visoko internalno motivirani ispitanici naučili reducirati predrasudne asocijacije slabljenjem veza između tih asocijacija (Devine, 1989; Monteith, 1993) ili preveniranjem njihove aktivacije (Moskowitz, Gollwitzer, Wasel i Schaal, 1999; Moskowitz, Salomon i Taylor, 2000). Također, postoji mogućnost da oni jednostavno ne prolaze kroz naporan proces razvijanja strategija za nadvladavanje predrasuda, jer su već visoko motivisani da se ponašaju u skladu sa svojim bezpredrasudnim standardima (Devine i sur., 2002). Jako je bitno spomenuti i teoriju svijesti o sebi (Duval i Wicklund, 1972), prema kojoj osoba postaje objekat svoje svijesti kada je njegova/njena pažnja usmjerena ka unutrašnjosti sa fokusom svijesti na samoga sebe, a koja uzima u obzir i samoregulativne procese. Naime, osnovni mehanizam regulacije ponašanja jeste usporedba *self-a* sa postavljenim standardima, odnosno evaluacija *self-a*, proces koji je aktiviran usmjeravanjem pažnje na *self*, što za posljedicu ima ponašajnu regulaciju. Dakle, kada je aktiviran proces samoevaluacije, ishod jeste samoregulacija (Silvia i Phillips, 2013). Može se reći da su upravo to razlozi postojanja većeg nivoa samoregulacije kod pojedinaca koji su internalno bezpredrasudno motivirani, jer su više okrenuti ka sebi, svojim uvjerenjima i standardima, te u većoj mjeri nadgledaju način na koji se ponašaju, pazeći da je njihovo ponašanje u skladu sa njihovim bezpredrasudnim standardima, ne bivajući pod utjecajem situacijskih faktora i straha od socijalnog neodobravanja.

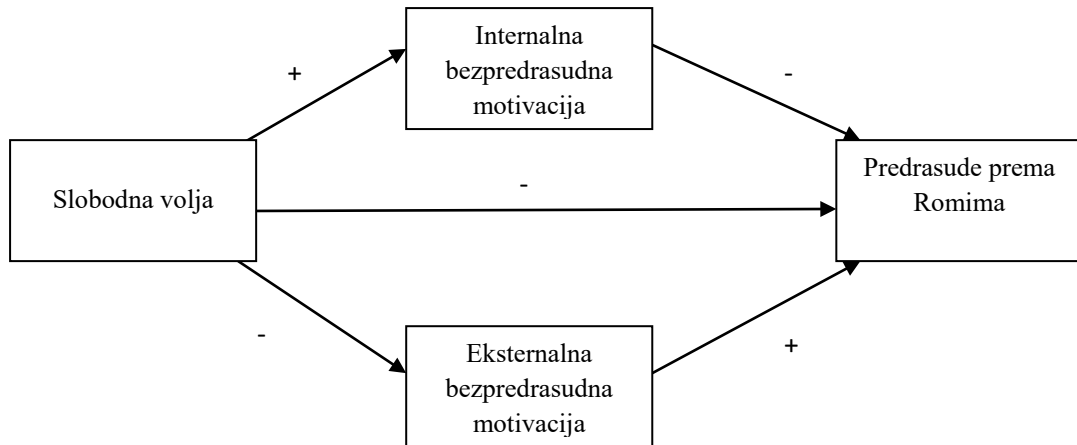
Bezpredrasudna motivacija ima određene implikacije na ponašanje pojedinca tokom interakcije sa članovima vanjske grupe, s obzirom da su takve interakcije česte u našoj svakodnevnici, naročito na radnom mjestu. Prema Peruche (2007), pokazano je da će osobe koje su internalno motivirane da reaguju na bezpredrasudan način tokom interakcija biti fokusirane da stupaju u pozitivne interakcije i da će se ponašati pristupačno, što podrazumijeva, na primjer, osmjehivanje, dijeljenje ličnih informacija, kontakt očima i slično, dok će eksternalno motivirane osobe veći fokus imati na izbjegavanju negativnih interakcija, te će se stoga u većoj mjeri ponašati izbjegavajuće, bez uspostavljanja kontakta očima i slično, unatoč njihovim nastojanjima da se ponašaju na bezpredrasudan način. Razumijevanje razloga zašto se navedene interakcije odvijaju

na ovaj način, može poboljšati razumijevanje namjera sugovornika i poboljšati samu interakciju između članova različitih grupa (Peruche, 2007).

1.4 Model medijatorske uloge bezpređrasudne motivacije

Na osnovu rezultata dosadašnjih istraživanja, opravdano je pretpostaviti sljedeći model prema kojem se uspostavlja veza između vjerovanja u slobodnu volju i izražavanja pređrasuda (*Slika 1*). Kao vanjska grupa je korištena romska populacija, s obzirom na visok stepen prisutnosti pređrasudnog ponašanja prema njima (Šuman, 2020).

Naime, kao što je već navedeno, vjerovanje u slobodnu volju povećava nivo samoregulacije, što onda dovodi do manjeg izražavanja pređrasuda, gdje medijatorsku ulogu ima bezpređrasudna motivacija koju pojedinac posjeduje, odnosno izvor motivacije pojedinca za bezpređrasudnim odgovaranjem. S obzirom da su istraživanja pokazala da će oni pojedinci koji imaju internalne razloge da bezpređrasudno odgovaraju biti uspješniji u regulaciji svojih odgovora i izražavanja pređrasuda, u odnosu na one pojedince koji imaju eksternalne razloge, očekuje se da će postojati pozitivna relacija između vjerovanja u slobodnu volju, odnosno većeg nivoa samoregulacije i internalne bezpređrasudne motivacije, što će dovesti do negativne relacije sa stopom izražavanja pređrasuda prema pripadnicima romske populacije. S druge strane, očekuje se da će vjerovanje u slobodnu volju biti u negativnoj relaciji sa eksternalnom bezpređrasudnom motivacijom, te da će to takođe dovesti do manje stope izražavanja pređrasuda. Dakle, očekuje se da će veće vjerovanje u slobodnu volju s jedne strane povećati internalnu bezpređrasudnu motivaciju, a s druge strane, smanjiti eksternalnu bezpređrasudnu motivaciju, što bi u oba slučaja trebalo dovesti do smanjenja pređrasuda. Na ovaj način bi se očekivalo da će veće vjerovanje u vlastitu odgovornost, putem povećanja internalne ili smanjenja eksternalne bezpređrasudne motivacije, ujedno povećati i tendenciju ponašanja u skladu sa vlastitim unutrašnjim regulatornim sistemom, što bi trebalo dovesti do smanjenja pređrasuda prema vanjskoj grupi. U nastavku slijedi prikaz pretpostavljenog modela putem medijacijskog dijagrama (*Slika 1*).

Slika 1. Dijagram pretpostavljenog modela odnosa slobodne volje i predrasuda.

2. Cilj, problem i hipoteze

2.1 Cilj istraživanja

Na osnovu prethodno prikazanih istraživanja i dobijenih rezultata, pokazano je da vjerovanje u slobodnu volju ima utjecaj na naše ponašanje, između ostalog i na predrasudno ponašanje. Usko vezan proces uz vjerovanje u slobodnu volju jeste samoregulacija, na način da je u pozitivnoj relaciji sa vjerovanjem u slobodnu volju, te da igra značajnu ulogu u smanjenju predrasudnog ponašanja. Pored samoregulacije, jako je bitna i uloga motivacije koju pojedinac posjeduje da se ponaša na bezprejudan način, pri čemu različit efekat imaju eksternalna i internalna bezprejudna motivacija. U većini istraživanja koja su se bavila ispitivanjem navedenih koncepata, vanjsku grupu su predstavljali Afroamerikanci, s obzirom da je to populacija koja je meta mnogih predrasuda u američkoj kulturi. Stoga, bitno je navesti da u ovom istraživanju vanjsku grupu predstavljaju pripadnici romske populacije, što je u skladu sa bosanskohercegovačkom kulturom i društvenim kontekstom.

U skladu sa prethodno navedenim, postavljeni su sljedeći ciljevi istraživanja:

1. Ispitati efekat vjerovanja u slobodnu volju na predrasudno ponašanje, odnosno odgovoriti na pitanje da li vjerovanje u slobodnu volju može smanjiti izražavanje predrasuda prema vanjskoj grupi.

2. Ispitati medijacijsku ulogu internalne i eksternalne bezpređrasudne motivacije u relaciji između vjerovanja u slobodnu volju i pređrasuda prema vanjskoj grupi.

2.2 Problem istraživanja

U skladu sa formulisanim ciljevima, postavljeni su sljedeći istraživački problemi:

1. Utvrditi razlike u izražavanju pređrasuda između dva eksperimentalna (vjerovanje u slobodnu volju i nevjerovanje u slobodnu volju) i kontrolnog uvjeta u funkciji semantičkog priming-a slobodnom voljom. Utvrditi razlike pretest i posttest nivoa pređrasuda prema vanjskoj grupi u sva tri uvjeta.
2. Utvrditi da li internalna i eksternalna bezpređrasudna motivacija posređuje u relaciji između vjerovanja u slobodnu volju i pređrasuda prema vanjskoj grupi, odnosno da li će doći do smanjenja intenziteta korelacije između vjerovanja u slobodnu volju i pređrasuda prema vanjskoj grupi nakon što se u model uvede bezpređrasudna motivacija kao dispoziciona odrednica.

2.3 Hipoteze

S obzirom na rezultate provedenih istraživanja, koji navode da su dva koncepta vjerovanje u slobodnu volju i izražavanje pređrasuda usko povezani, odnosno da je njihova veza takva da vjerovanje u slobodnu volju znači i veći nivo samoregulacije kod pojedinca, kao i obratno, postavlja se sljedeća hipoteza:

H1: Pretpostavlja se da će u uvjetu vjerovanja u slobodnu volju doći do statistički značajnog smanjenja socijalne distance prema Romima i pređrasuda prema Romima, dok se u uvjetu nevjerovanja u slobodnu volju očekuje suprotan efekat, odnosno da će doći do statistički značajnog povećanja rezultata socijalne distance prema Romima i pređrasuda prema Romima. U kontrolnom uvjetu se ne očekuje promjena.

Kako je već navedeno, Plant i Devine (1998) navode dvije vrste bezpređrasudne motivacije: internalnu i eksternalnu, te da obje imaju utjecaj na reakcije povezane s pređrasudama, s tim da taj efekat varira na individualnom nivou. Uzimajući u obzir

rezultate istraživanja, kao i pretpostavljeni model medijatorske uloge bezpredrasudne motivacije, postavljena je sljedeća hipoteza:

H2: Pretpostavlja se da će internalna i eksternalna bezpredrasudna motivacija biti medijatori u relaciji između vjerovanja u slobodnu volju i predrasuda prema Romima, odnosno da će internalna bezpredrasudna motivacija biti u pozitivnoj korelaciji sa vjerovanjem u slobodnu volju, a negativnoj korelaciji sa socijalnom distancom i predrasudama prema Romima, a da će eksternalna bezpredrasudna motivacija biti u negativnoj korelaciji sa vjerovanjem u slobodnu volju, a pozitivnoj korelaciji sa socijalnom distancom i predrasudama prema Romima.

3. Metodologija istraživanja

3.1 Uzorak

Istraživanje je provedeno na uzorku studenata prve i druge studijske godine Odsjeka za psihologiju i Odsjeka za pedagogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Istraživanje je provedeno u dvije faze. U prvoj fazi je učestvovalo $N=136$ ispitanika, od čega $n=101$ sa Odsjeka za psihologiju, a $n=35$ sa Odsjeka za pedagogiju. U drugoj fazi istraživanja je došlo do značajnog osipanja uzorka, te je iz tog razloga broj ispitanika iznosio $N=66$, od čega $n=56$ sa Odsjeka za psihologiju, a $n=10$ sa Odsjeka za pedagogiju. Takođe, bitno je napomenuti da je $N=25$ ispitanika učestvovalo u obje faze istraživanja. Bitno je napomenuti da sociodemografski podaci ispitanika nisu bili prikupljeni, s obzirom da ne garantuju anonimnost ispitanika. Iz tog razloga, sociodemografski upitnik nije bio uključen u instrumentarij istraživanja, te nisu dostupni podaci o omjeru muških i ženskih ispitanika, kao ni o prosječnoj dobi ispitanika.

Razlog osipanja uzorka u drugoj fazi istraživanja jeste nemogućnost uključivanja istih ispitanika koji su učestvovali u prvoj fazi u drugu fazu istraživanja. Naime, kako bi se pratilo učešće istih ispitanika u obje faze, ujedno osiguravajući njihovu anonimnost, korišteni su kodovi za uparivanje koji su bili jedinstveni za svakog ispitanika. Kodovi

za uparivanje nisu otkrivali identitet ispitanika, što je spriječilo njihovo uključivanje u obje faze. Takođe, druga faza je provedena tokom pandemije COVID-19, te se može pretpostaviti da je pandemija značajno pridonijela smanjenju motivacije ispitanika za učešće. Pored toga, napore da se uključe isti ispitanici iz prve faze, kao i da se motivišu za učešće u drugoj fazi, je dodatno otežalo i provođenje online nastave.

3.2 Instrumentariji materijali

U istraživanju su korištene sljedeće skale:

Skala socijalne distance prema Romima (Bogardus, 1925)

Skala socijalne distance prema Romima se sastoji od 5 čestica koje mjere socijalnu distancu ispitanika prema populaciji Roma, pri čemu viši rezultat podrazumijeva veću socijalnu distancu ispitanika. Za potrebe ovog istraživanja, skala je prevedena i prilagođena bosanskohercegovačkom društvenom kontekstu, te je vanjsku grupu predstavljala romska populacija. Ispitanici su ocjenjivali stupanj svog slaganja sa svih 5 čestica na Likertovoj skali od 7 stupnjeva, gdje je stupanj "1" označavao potpuno neslaganje sa česticom, a stupanj "7" potpuno slaganje.

Kada je riječ o pouzdanosti skale, u prethodnom istraživanju se pouzdanost pokazala veoma dobrom, pri čemu je Cronbach alpha iznosio $\alpha=.79$ na uzorku od $N=70$ (Zhao i sur., 2014). U ovom istraživanju je u prvoj fazi na uzorku od $N=136$ ispitanika, Cronbach alpha iznosio $\alpha=.84$, dok je u drugoj fazi na uzorku od $N=66$ iznosio $\alpha=.72$. Takođe, bitno je navesti da su čestice ove skale bile izmiješane sa česticama Skale stavova prema Romima, te su obje skale primijenjene kao jedan instrument (pogledati Prilog 2), kako bi se smanjila vjerovatnoća da će ispitanici shvatiti o kakvoj vrsti upitnika se radi tokom ispunjavanja. Tokom statističke obrade, skale su bile analizirane zasebno.

Skala stavova prema Romima (Katz i Hass, 1988)

Skala stavova prema Romima (pogledati Prilog 2) se sastoji od 6 čestica koje mjere stavove prema Romima, pri čemu viši rezultat podrazumijeva pozitivnije stavove prema Romima. Skala je prevedena i prilagođena bosanskohercegovačkom kontekstu. Ispitanici su ocjenjivali svoj stupanj slaganja sa svakom od čestica na Likertovoj skali

od 7 stupnjeva, pri čemu je stupanj "1" označavao potpuno neslaganje sa česticom, dok je stupanj "7" označavao potpuno slaganje sa česticom. Pouzdanost skale u prethodnom istraživanju je iznosila $\alpha=.60$ na uzorku od $N=63$ ispitanika (Zhao i sur., 2014). Kada je riječ o ovom istraživanju, na uzorku od $N=136$ ispitanika tokom prve faze istraživanja, Cronbach alpha je iznosio $\alpha=.60$, dok je u drugoj fazi istraživanja na uzorku od $N=66$ iznosio $\alpha=.57$. Dakle, ne možemo reći da je skala visoko pouzdana, ali su svakako navedeni koeficijenti prihvatljivi. Kao što je već navedeno, čestice skale su bile primijenjene kao jedan instrument sa česticama Skale socijalne distance, ali statistički obrađene kao dio zasebnog instrumenta.

Skala vjerovanja u slobodnu volju – FAD-Plus (Paulhus i Carey, 2011)

Skala vjerovanja u slobodnu volju (pogledati Prilog 1) se sastoji od 27 čestica podijeljenih u 4 subskale, koje su opisane u nastavku. Skala mjeri stupanj vjerovanja u slobodnu volju, te tri usko povezana konstrukta: znanstveni determinizam, fatalistički determinizam i slučajnost. Svaka subskala je prevedena i prilagođena BHS jeziku i društvenom kontekstu. Ispitanici su ocjenjivali svoj stupanj slaganja sa svakom od čestica na Likertovoj skali od 7 stupnjeva, pri čemu je stupanj "1" označavao potpuno neslaganje sa česticom, dok je stupanj "7" označavao potpuno slaganje sa česticom. U ovom israživanju pouzdanost cjelokupne skale se pokazala prihvatljivom na uzorku od $N=136$, pri čemu je Cronbach alpha iznosio $\alpha=.73$, što je slučaj i u drugoj fazi istraživanja na uzorku od $N=66$ sa Cronbach alphom $\alpha=.79$.

Slobodna volja

Subskala se sastoji od 6 čestica koje mjere vjerovanje u slobodnu volju, odnosno vjerovanje da osobe imaju kontrolu nad svojim životom, odlukama i ponašanjima, te da imaju slobodu nad svojim izborima, pri čemu viši rezultat podrazumijeva veći stupanj vjerovanja u slobodnu volju. Bitno je napomenuti da čestica koja je glasila "Ljudi imaju potpunu slobodnu volju" nije bila uvrštena u istraživanje koje su proveli Zhao i sur., (2014), jer se termin "potpuna slobodna volja" pokazao nedovoljno razumljiv za ispitanike koji ne posjeduju znanje o datoj temi. Iz tog razloga, ista čestica je bila isključena i iz ovog istraživanja. Pouzdanost subskale u studiji koja se bavila razvojem cjelokupne FAD-Plus skale (Paulhus i Carey, 2011) je iznosila $\alpha=.69$ na uzorku od

$N=177$, dok je na uzorku od $N=203$ Cronbach alpha iznosio $\alpha=.70$. U istraživanju Zhao i sur., (2014), pouzdanost je iznosila $\alpha=.75$ na uzorku od $N=70$. Prethodna istraživanja su pokazala sljedeće koeficijente pouzdanosti: $\alpha=.66$ (Liu, Wang, Yan, Peng, Sui i Hu, 2020); $\alpha=.72$ i $\alpha=.70$ (Carey i Paulhus, 2013); $\alpha=.69$ (Caspar, Verdin, Rigoni, Cleeremans i Klein, 2017); $\alpha=.68$ (Kondratowicz-Novak, Duda, Wierzbicki i Zawadzka, 2018). Kada je riječ o ovom istraživanju, tokom prve faze, na uzorku od $N=136$ ispitanika, pouzdanost se pokazala nižom, pri čemu je Cronbach alpha iznosio $\alpha=.52$. U drugoj fazi istraživanja, na uzorku od $N=66$, nije došlo do značajnog povećanja, te je pouzdanost iznosila $\alpha=.56$. Koeficijenti pouzdanosti su se pokazali dosta nižim u odnosu na prethodna istraživanja, što se može pripisati mnogo manjem broju ispitanika, ali se može reći da je prihvatljivog stupnja.

Znanstveni determinizam

Subskala se sastoji od 7 čestica koje mjere konstrukt znanstvenog determinizma, koncept koji podrazumijeva predodređenost budućnosti na osnovu bioloških dispozicija, zakona prirode i slično, pri čemu viši rezultat podrazumijeva veći stupanj vjerovanja u znanstveni determinizam. Kada je riječ o pouzdanosti subskale, u istraživanju Paulhus i Carey (2011), na uzorku od $N=177$ ispitanika, Cronbach alpha je iznosio $\alpha=.69$, te je zadržao istu vrijednost i na uzorku od $N=203$. Prethodna istraživanja su pokazala sljedeće koeficijente pouzdanosti: $\alpha=.59$ (Liu i sur., 2020); $\alpha=.69$ (Carey i Paulhus, 2013); $\alpha=.58$ (Caspar i sur., 2017); $\alpha=.49$ (Kondratowicz-Novak i sur., 2018). U ovom istraživanju, pouzdanost subskale je iznosila $\alpha=.61$ na uzorku od $N=136$ ispitanika u prvoj fazi istraživanja, dok je u drugoj fazi na uzorku od $N=66$ iznosila $\alpha=.56$, što se može prihvatiti kao zadovoljavajući nivo pouzdanosti.

Fatalistički determinizam

Subskala se sastoji od 5 čestica koje mjere konstrukt fatalističkog determinizma, odnosno predodređenost budućnosti na osnovu sudbine, određenih “mističnih” sila, kao i njenu nepromjenjivost. Kao što je slučaj sa prethodne dvije subskale, tako i na ovoj subskali viši rezultat podrazumijeva veći nivo vjerovanja u koncept fatalističkog determinizma. Pouzdanost se prethodno pokazala veoma visokom (Paulhus i Carey, 2011), pri čemu je Cronbach alpha iznosio $\alpha=.82$ na uzorku od $N=177$ i $N=203$, što se

pokazalo i u ovom istraživanju. Prethodna istraživanja su pokazala sljedeće koeficijente pouzdanosti: $\alpha=.74$ (Liu i sur., 2020); $\alpha=.82$ (Carey i Paulhus, 2013); $\alpha=.73$ (Caspar i sur., 2017); $\alpha=.75$ (Kondratowicz-Novak i sur., 2018). Visok koeficijent pouzdanosti je, kao i u prethodnim istraživanjima, pokazan u prvoj fazi istraživanja $\alpha=.85$ na uzorku od $N=136$ ispitanika, kao i u drugoj fazi istraživanja, pri čemu je iznosio $\alpha=.88$. Kao što se može primijetiti, subskala fatalističkog determinizma se pokazala najpouzdanijom.

Slučajnost

Subskala se sastojod 8 čestica koje mjere konstrukt slučajnost koji naglašava koncept nasumičnosti i nepredvidljivosti ljudi i životnih događaja, pri čemu viši rezultat podrazumijeva veći stupanj vjerovanja u koncept slučajnosti. U studiji koju su proveli Paulhus i Carey (2011), koeficijent pouzdanosti je iznosio $\alpha=.63$ na uzorku $N=177$ i $\alpha=.72$ na uzorku $N=203$. U prethodnim istraživanjima su pokazani sljedeći koeficijenti pouzdanosti: $\alpha=.70$ (Liu i sur., 2020); $\alpha=.69$ i $\alpha=.72$ (Carey i Paulhus, 2013); $\alpha=.71$ (Caspar i sur., 2017); $\alpha=.67$ (Kondratowicz-Novak, 2018). U prvoj fazi ovog istraživanja Cronbach alpha je iznosio $\alpha=.74$ na uzorku $N=136$, te $\alpha=.73$ u drugoj fazi istraživanja na uzorku $N=66$, što je dosta dobar nivo pouzdanosti.

Skala internalne bezpredrasudne motivacije (Plant i Devine, 1998)

Skala internalne bezpredrasudne motivacije se sastoji od 5 čestica koje mjere internalnu motivaciju kod ispitanika da se ponašaju na bezpredrasudan način. Čestice se sastoje od različitih internalnih razloga koji motivišu pojedinca da se ne ponaša na predrasudan način prema pripadnicima vanjske grupe, u ovom slučaju pripadnicima romske populacije. Za potrebe ovog istraživanja skala je prevedena i prilagođena bosanskohercegovačkom društvenom kontekstu, gdje su vanjsku grupu predstavljali Romi, a ne Afroamerikanci, što je bio slučaj u istraživanju Plant i Devine (1988). Ispitanici su svoj stupanj slaganja sa svakom od čestica označavali na Likertovoj skali od 7 stupnjeva, pri čemu je stupanj "1" označavao potpuno neslaganje sa česticom, dok je stupanj "7" označavao potpuno slaganje, pri čemu je viši rezultat podrazumijevao i veću zastupljenost internalne bezpredrasudne motiviranosti. Tokom provođenja istraživanja, čestice Skale internalne bezpredrasudne motivacije su bile izmiješane sa česticama Skale eksternalne bezpredrasudne motivacije, te su se obje skale tretirale kao

jedan instrument (pogledati Prilog 3), kako bi se smanjila vjerovatnoća da ispitanici shvate o kakvoj vrsti upitnika se radi. Tokom statističke obrade, skale su bile analizirane kao zasebne.

Kada je riječ o pouzdanosti, u istraživanju koje su proveli Plant i Devine (1988), pouzdanost skale je dobivena na 3 različita uzorka ($N=135$, $N=245$, $N=1,352$), te su dobijene sljedeće vrijednosti Cronbach alpha: $\alpha=.85$, $\alpha=.84$, $\alpha=.81$. Dosta visoka pouzdanost se pokazala takođe i u ovom istraživanju, gdje je Cronbach alpha iznosio $\alpha=.79$ u prvoj fazi istraživanja na uzorku od $N=136$, a u drugoj fazi istraživanja na uzorku od $N=66$ ispitanika $\alpha=.77$.

Skala eksternalne bezpredrasudne motivacije (Plant i Devine, 1998)

Skala eksternalne bezpredrasudne motivacije (pogledati Prilog 3) se sastoji od 5 čestica koje mjere eksternalnu motivaciju kod ispitanika da se ponašaju na bezpredrasudan način. Čestice se sastoje od različitih eksternalnih razloga koji motivišu pojedinca da se ne ponaša na predrasudan način prema pripadnicima vanjske grupe, u ovom slučaju pripadnicima romske populacije. Za potrebe ovog istraživanja skala je prevedena i prilagođena bosanskohercegovačkom društvenom kontekstu, gdje su vanjsku grupu predstavljali Romi, a ne Afroamerikanci, što je bio slučaj u istraživanju Plant i Devine (1988). Ispitanici su svoj stupanj slaganja sa svakom od čestica označavali na Likertovoj skali od 7 stupanjava, pri čemu je stupanj "1" označavao potpuno neslaganje sa česticom, dok je stupanj "7" označavao potpuno slaganje, pri čemu je viši rezultat podrazumijevao i veću eksternalnu bezpredrasudnu motiviranost. Kao što je već navedeno, čestice obje skale su bile primijenjene kao jedan instrument, a statistički obrađene kao zasebni instrumenti.

Kada je riječ o pouzdanosti, u istraživanju koje su proveli Plant i Devine (1988), pouzdanost skale je dobivena na 3 različita uzorka ($N=135$, $N=245$, $N=1,352$), te su dobijene sljedeće vrijednosti Cronbach alpha: $\alpha=.79$, $\alpha=.76$, $\alpha=.80$. Dosta visoka pouzdanost se pokazala takođe i u ovom istraživanju, gdje je Cronbach alpha iznosio $\alpha=.77$ u prvoj fazi istraživanja na uzorku od $N=136$, a u drugoj fazi istraživanja na uzorku od $N=66$ ispitanika $\alpha=.86$.

Semantički priming

U drugoj fazi istraživanja je korišten semantički priming preuzet iz studije koju su proveli Zhao i sur., (2014). Tekst korišten kao prime je preveden i prilagođen, u zavisnosti od uvjeta (pogledati Prilog 4 i Prilog 5). Ispitanici koji su bili raspoređeni u prvi eksperimentalni uvjet vjerovanja u slobodnu volju su bili izloženi kratkom tekstu koji indukuje vjerovanje u slobodnu volju. Tekst se sastoji od navođenja značaja voljne kontrole, te iznošenja naučnih dokaza iz studija različitih oblasti koji idu u prilog činjenici da nad većinom naših ponašanja imamo kontrolu, odnosno slobodu da određujemo naša ponašanja svojom voljom. Kako bi se pojačala indukcija, naglašavana je naučna snaga dokaza navođenjem cijenjenog univerziteta kao izvora informacija. Tekst takođe navodi i nalaze studija da mogućnost kontrole ponašanja povećava vjerovatnoću evolucionog preživljavanja pojedinca. Ispitanici iz drugog eksperimentalnog uvjeta nevjerovanja u slobodnu volju su bili izloženi kratkom tekstu koji indukuje nevjerovanje u slobodnu volju. Tekst je napisan na isti način kao tekst u prvom uvjetu, osim što je u ovom uvjetu izložena premisa da nad većinom naših ponašanja nemamo kontrolu, te da većina naučnih dokaza ide u prilog toj činjenici. U kontrolnom uvjetu semantički priming nije primijenjen.

3.3 Postupak

Istraživanje je provedeno u dvije faze. Prva faza istraživanja se sastojala od pretesta u kojem su učestvovali studenti prve i druge studijske godine psihologije. Primijenjene su sljedeće skale: Skala vjerovanja u slobodnu volju, Skala socijalne distance prema Romima i Skala stavova prema Romima. Pretest je proveden na redovnim predavanjima, te su u uzorak uključeni oni studenti koji su prisustvovali predavanju, gdje ih je ukupno bilo $N=77$. Studenti pedagogije su naknadno bili testirani online putem, pri čemu su dali odgovore na sve skale koje su bile primijenjene na uzorku studenata psihologije. Takođe, Skala internalne i eksternalne bezpređrasudne motivacije je bila naknadno primijenjena na studentima oba odsjeka, takođe online putem, te je konačni broj ispitanika na kraju prve faze istraživanja iznosio $N=136$.

Druga faza istraživanja je bila provedena online putem, zbog proglašenja pandemije COVID-19, zbog čega je održavanje nastave u prostorijama fakulteta bilo

onemogućeno. Uzorak u drugoj fazi su činili studenti sada druge i treće studijske godine Odsjeka za psihologiju i Odsjeka za pedagogiju ($N=66$). Istraživanje je sprovedeno putem platforme Google forms sa 3 zadata uvjeta: eksperimentalni uvjet 1 (“vjerovanje u slobodnu volju”), eksperimentalni uvjet 2 (“nevjerovanje u slobodnu volju”) i kontrolni uvjet. Ispitanici su prije popunjavanja obavješteni o dobrovoljnosti i anonimnosti njihovog učešća, te su dali informiranu saglasnost za publikovanje rezultata u znanstvene svrhe na nivou grupe. Ispitanici su bili slučajno raspoređeni u jedan od tri uvjeta koristeći Allocate Monster, online alat za automatsku randomizaciju ispitanika. U prva dva uvjeta ispitanici su bili podvrgnuti semantičkom priming-u koji je indukovao vjerovanje u slobodnu volju (eksperimentalni uvjet 1) i nevjerovanje u slobodnu volju (eksperimentalni uvjet 2), nakon čega je slijedila instrukcija da vlastitim riječima sumiraju glavne ideje iz prethodno pročitaneog teksta, te da se prisjete vlastitih iskustava koja podržavaju navedene ideje i da ih ukratko napišu. U kontrolnom uvjetu je semantički priming izostao. U sva tri uvjeta su ponovo bile primijenjene sljedeće skale: Skala vjerovanja u slobodnu volju, Skala socijalne distance, Skala stavova prema Romima i Skala internalne i eksternalne bezpredrasudne motivacije.

4. Rezultati

4.1 Deskriptivne statističke vrijednosti varijabli istraživanja

U *Tabeli 1* su prikazane deskriptivne statističke vrijednosti za prvu i drugu fazu istraživanja, odnosno za obje tačke mjerenja na ključnim varijablama. Bitno je naglasiti da su prikazane deskriptivne vrijednosti rezultat analiza odgovora svih ispitanika koji su učestvovali, bez isključivanja onih koji nisu učestvovali u jednoj od dvije faze.

Prvo što se može primijetiti u tabeli jeste veoma mala razlika u rezultatima prvog i drugog mjerenja, odnosno pretesta i posttesta. Kada govorimo o rezultatima pretesta, odnosno prvoj tački mjerenja, vidimo da ispitanici na Skali stavova prema Romima ostvaruju maksimalni skor 42, te minimalni 21, dok je prosječni skor $M=32.35$ ($SD=5.34$). Kada je riječ o Skali socijalne distance, uzimajući u obzir da je maksimalni skor 29, a minimalni 5, ispitanici su ostvarili rezultat ispod prosjeka, pri čemu je

$M=12.86$ ($SD=6.17$), odnosno ispitanici su pokazali ispodprosječan nivo socijalne distance prema Romima. Na cjelokupnoj Skali vjerovanja u slobodnu volju (FAD Plus), aritmetička sredina iznosi $M=114.35$ ($SD=17.54$), što je, uzimajući u obzir raspon maksimalnog 152 i minimalnog ostvarenog rezultata 73, prosječna razina ove dimenzije. Na subskalama Znanstveni determinizam, Fatalistički determinizam i Slobodna volja, dobijeni rezultati takođe ne odskakuju od prosjeka, osim na subskali Slučajnost, pri čemu je $M=38.84$ ($SD=7.38$). Raspon rezultata se kreće od 12 do 53, te vidimo da su ostvareni rezultati u odnosu na raspon iznad prosjeka. Dakle, ispitanici najveće rezultate ostvaruju na ovoj dimenziji. Na Skali bezpređrasudne motivacije, ispitanici ostvaruju prosječne rezultate $M=43.82$ ($SD=9.38$) u odnosu na raspon koji se kreće od minimalnog rezultata 17 do maksimalnog 70. Međutim, na subskalama su dobijeni različiti podaci. Na subskali Internalne bezpređrasudne motivacije minimalni skor iznosi 10, a maksimalni 35, dok aritmetička sredina iznosi $M=27.90$ ($SD=6.23$), što je rezultat dosta viši od prosjeka, te možemo reći da su ispitanici pokazali iznadprosječan nivo ove dimenzije. Kada je riječ o subskali Eksternalne bezpređrasudne motivacije, minimalan postignut skor je 5, maksimalan 35. Dobijena aritmetička sredina iznosi $M=15.92$ ($SD=6.28$), što je za razliku od prethodne subskale, ispodprosječan rezultat u odnosu na raspon rezultata. Dakle, ispitanici su pokazali veći nivo internalne u odnosu na eksternalnu bezpređrasudnu motivaciju u prvoj tački mjerenja.

Rezultati druge tačke mjerenja su dosta slični. Na Skali stavova prema Romima, rezultati se kreću od 19 do 41, uz aritmetičku sredinu $M=31.93$ ($SD=5.17$), što je malo iznad prosjeka. Kada je riječ o Skali socijalne distance, raspon rezultata se kreće od 5 do 29, kao i u prvom mjerenju, uz $M=13.98$ ($SD=5.17$), što znači da ispitanici ostvaruju ispodprosječne rezultate, odnosno pokazuju niži nivo socijalne distance, što je slučaj i kod prvog mjerenja. Na Skali vjerovanja u slobodnu volju minimalan skor iznosi 82, a maksimalan 153, uz aritmetičku sredinu $M=119.07$ ($SD=17.42$), što je tek malo iznad prosjeka. Na subskalama Znanstveni determinizam, Fatalistički determinizam i Slobodna volja, ispitanici ostvaruju prosječne rezultate, kao i u prvom mjerenju. Iznadprosječni rezultati na subskali Slučajnost su se pokazali i u drugom mjerenju, pri čemu u rasponu rezultata od minimalnog 16 do maksimalnog 51, aritmetička sredina iznosi $M=37.67$ ($SD=7.48$). Na Skali bezpređrasudne motivacije, ispitanici su ostvarili prosječne rezultate $M=45.12$ ($SD=8.97$), u rasponu od minimalnog skora 28 do

maksimalnog 65. Na subskali Internalne bezpredrasudne motivacije aritmetička sredina iznosi $M=28.23$ ($SD=5.54$), što je iznad prosjeka u odnosu na raspon rezultata od 12 do 35, što je slučaj i u prvom mjerenju. Kada je riječ o subskali Eksternalne bezpredrasudne motivacije, dobijena aritmetička sredina $M=16.88$ ($SD=8.12$), ukazuje na rezultate ispod prosjeka u rasponu rezultata od 7 do 33. Dakle, i u drugom mjerenju su ispitanici iskazali veće nivoe internalne u odnosu na eksternalnu bezpredrasudnu motivaciju.

Kada je riječ o simetričnosti skala (pogledati Prilog 9 i Prilog 10), dobijene vrijednosti skjunita, koji se koristi kao mjera simetričnosti distribucije podataka, ukazuje da su distribucije podataka dobijenih na svakoj od skala u obje vremenske tačke simetrične. Međutim, bitno je navesti da dobijene vrijednosti skjunita na Skali socijalne distance $Sk=0.79$ ($SeSk=0.27$) i subskali Eksternalne motivacije $Sk=0.67$ ($SeSk=0.27$) pokazuju blagu tendenciju ka pozitivnoj asimetričnosti, koja podrazumijeva zastupljenost većeg broja nižih vrijednosti, dok je na subskali Internalne motivacije vrijednost skjunita $Sk=-0.87$ ($SeSk=0.27$), što ukazuje na tendenciju ka negativnoj asimetričnosti, koja podrazumijeva zastupljenost većeg broja nižih vrijednosti (Đapo i Đokić, 2012). U drugoj vremenskoj tački, vrijednosti skjunita su takođe pokazale da su distribucije simetrične, uz blage tendencije ka pozitivnoj asimetričnosti na Skali socijalne distance $Sk=0.63$ ($SeSk=0.36$) i subskali Eksternalne bezpredrasudne motivacije $Sk=0.79$ ($SeSk=0.36$), i negativnoj asimetričnosti na Skali stavovi prema Romima $Sk=-0.79$ ($SeSk=0.36$), subskali Slučajnost $Sk=-0.57$ ($SeSk=0.36$) i subskali Internalne bezpredrasudne motivacije $Sk=-0.78$ ($SeSk=0.36$). Bitno je naglasiti da se vrijednosti skjunita na svakoj od primijenjenih skala kreću u intervalu od -1 do 1, što je pokazatelj simetričnosti, te su shodno tome korištene vrijednosti parametrijske statistike.

Vrijednosti kurtozisa, koji se koristi kao mjera spljoštenosti ili izduženosti distribucije, su takođe pokazale da su distribucije podataka svake skale simetrične. Na spljoštenost distribucije utiče varijabilnost ili raspršenje podataka. Što je raspršenje veće, veća je i spljoštenost distribucije i obrnuto (Đapo i Đokić, 2012). Na subskali Slučajnost vrijednost kurtozisa je $Ku=0.98$ ($SeKu=0.54$), što ukazuje na tendenciju distribucije da ima leptokurtičan oblik, odnosno manje raspršenje podataka. U prvoj tački mjerenja, tendencija ka platokurtičnom obliku, odnosno većem raspršenju podataka je pokazana

na subskali Slobodna volja $Ku=-0.69$ ($SeKu=0.54$), subskali Fatalistički determinizam $Ku=-0.68$ ($SeKu=0.54$) i Skali stavovi prema Romima $Ku=-0.70$ ($SeKu=0.54$). U drugoj tački mjerenja, distribucije podataka na subskali Znanstveni determinizam uz $Ku=0.87$ ($SeKu=0.71$) i subskali Slučajnost $Ku=0.69$ ($SeKu=0.71$) su pokazale blagu tendenciju ka leptokurtičnom obliku (manjem raspršenju podataka), dok su vrijednosti kurtozisa na subskalama Fatalistički determinizam $Ku=-0.85$ ($SeKu=0.71$) i Eksternalna bezpređrasudna motivacija $Ku=-0.68$ ($SeKu=0.71$), kao i na Skali bezpređrasudne motivacije $Ku=0.93$ ($SeKu=0.54$), pokazale blagu tendenciju ka većem raspršenju, odnosno platokurtičnom obliku distribucije. Kao i kod skjunitisa, vrijednosti kurtozisa se kreću u intervalu od -1 do 1, što ukazuje na simetričnost distribucije.

Kolmogorov-Smirnov test je pokazao da su sve distribucije normalne, odnosno da se primijenjene skale statistički značajno ne razlikuju od normalne distribucije, s obzirom da su sve vrijednosti bile $p>.001$.

Tabela 1

Deskriptivne statističke vrijednosti za prvu i drugu vremensku tačku na ključnim varijablama.

Skale	Tačka mjerena	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>Sk</i>	<i>SeSk</i>	<i>Ku</i>	<i>SeKu</i>	<i>K-S p</i>
Stavovi prema Romima	I	32.35	5.34	21.00	42.00	-0.13	0.27	-0.70	0.54	.07
	II	31.93	5.17	19.00	41.00	-0.79	0.36	0.38	0.71	.13
Socijalna distanca	I	12.86	6.17	5.00	29.00	0.79	0.27	0.05	0.54	.11
	II	13.98	5.17	5.00	29.00	0.63	0.36	0.41	0.71	.11
Skala vjerovanja u slobodnu volju	I	114.35	17.54	73.00	152.00	-0.05	0.27	-0.41	0.54	.06
	II	119.07	17.42	82.00	153.00	-0.07	0.36	-0.30	0.71	.11
Znanstveni determinizam	I	29.62	5.62	17.00	44.00	0.13	0.27	0.01	0.54	.10
	II	30.77	5.40	18.00	46.00	0.24	0.36	0.87	0.71	.10
Fatalistički determinizam	I	19.80	8.02	5.00	35.00	-0.05	0.27	-0.68	0.54	.06
	II	20.35	8.14	6.00	35.00	-0.23	0.36	-0.85	0.71	.13
Slučajnost	I	38.84	7.38	12.00	53.00	-0.53	0.27	0.98	0.54	.08
	II	37.67	7.48	16.00	51.00	-0.57	0.36	0.69	0.71	.13
Slobodna volja	I	29.49	4.76	20.00	40.00	-0.03	0.27	-0.69	0.54	.10
	II	30.28	4.38	20.00	39.00	-0.07	0.36	-0.52	0.71	.10
Skala bezpredrasudne motivacije	I	43.82	9.38	17.00	70.00	-.28	.27	.93	.54	.08
	II	45.12	8.97	28.00	65.00	.38	.36	-.34	.71	.11
Internalna motivacija	I	27.90	6.23	10.00	35.00	-.87	.27	.39	.54	.13
	II	28.23	5.54	12.00	35.00	-.78	.36	.35	.71	.11
Eksternalna motivacija	I	15.92	6.28	5.00	35.00	.67	.27	.32	.54	.13
	II	16.88	8.12	7.00	33.00	.79	.36	-.69	.71	.17

4.2 Pretest i posttest indukcije slobodne volje

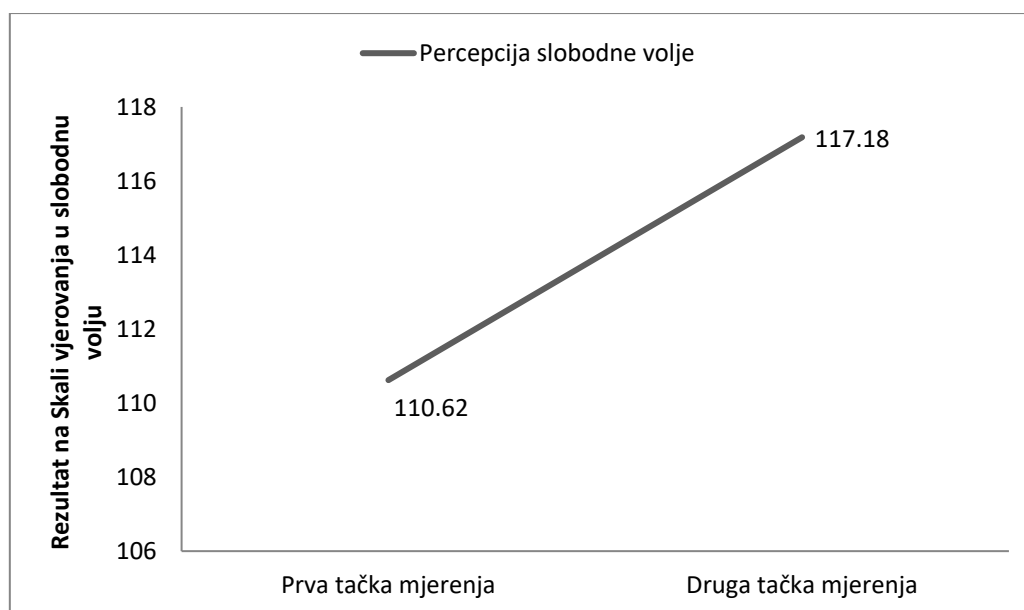
S obzirom na prvi postavljeni problem testiranja razlika u stavovima prema Romima između uvjeta semantičkog priming-a u funkciji vremena, provedena je mješovita 3

(uvjet) x 2 (vrijeme) ANOVA, pri čemu je nezavisni faktor uvjet izvor variranja između, a faktor vrijeme unutar grupa. Zavisna varijabla (stavovi prema Romima) operacionalizirana je kao socijalna distanca prema Romima i izražavanje predrasuda prema Romima. Stoga su u nastavku prikazane odvojene ANOVA-e za socijalnu distancu i predrasude.

Prethodno je prikazana provjera manipulacije, s ciljem da se ispita da li je indukovanje vjerovanja u slobodnu volju, odnosno nevjerovanja u slobodnu volju, povećalo ili smanjilo prisustvo uvjerenja o slobodnoj volji, u odnosu na kontrolnu grupu koja nije bila izložena semantičkom priming-u.

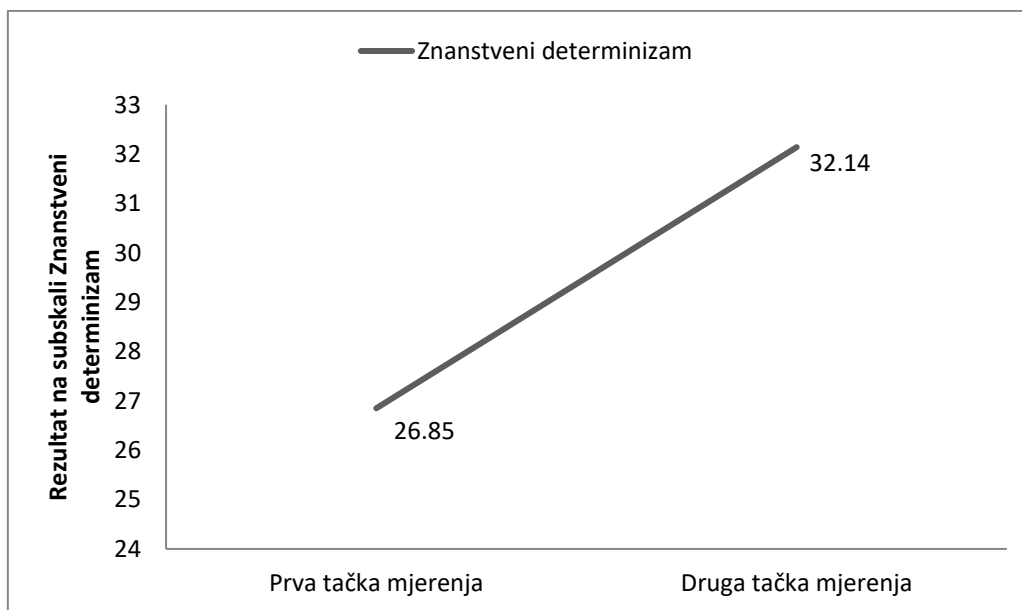
4.3 Provjera manipulacije

Kao što prikazuje *Slika 2*, dobijen je glavni efekat vremena na slobodnu volju, na način da je percepcija slobodne volje porasla između dvije vremenske tačke, nezavisno od varijable uvjet, $F(2,22)=9.95$, $p=.005$, pri čemu je veličina efekta $\eta^2=.311$, odnosno 31.1% objašnjene varijance. Levenov test homogenosti varijance pokazao je da su varijance homogene $F(2,22)=2.41$, $p=.113$, a Box test jednakosti kovarijansnih matrica je pokazao jednake varijance $M=11.45$, $F(6,7059.76)=1.65$, $p=.13$, čime su ispunjeni uvjeti za provođenje ANOVA-e.

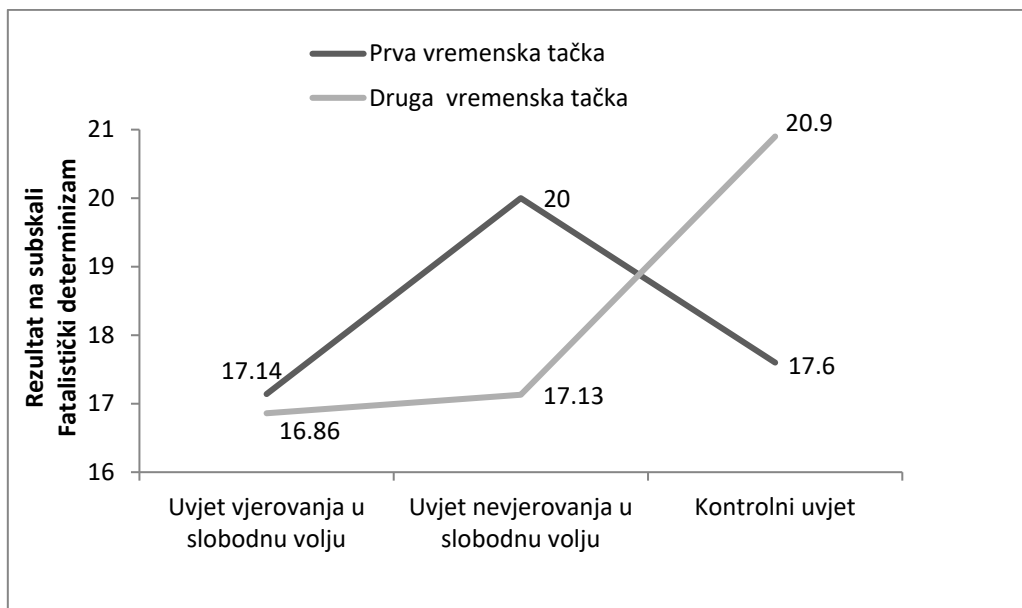
Slika 2. Prikaz glavnog efekta vremena indukcije na slobodnu volju.

Dalje, pokazan je glavni efekat vremena na znanstveni determinizam (*Slika 3*), na način da je znanstveni determinizam porastao u funkciji vremena nezavisno od uvjeta $F(2, 22)=18.64, p<.001$, pri čemu je veličina efekta $\eta^2=.459$, odnosno 45.9% objašnjene varijance. Levenov test homogenosti varijance pokazao je da su varijance homogene $F(2,22)=.76, p=.48$, a Box test jednakosti kovarijansnih matrica je pokazao jednake varijance $M= 7.9, F(6,7059.79) =1.14, p=.34$.

Slika 3. Prikaz glavnog efekta vremena indukcije na znanstveni determinizam.

Konačno, pokazana je interakcija između uvjeta i vremena na nivou varijable fatalistički determinizam, na način da je u uvjetu indukcije nevjerovanja u slobodnu volju došlo do pada, a u kontrolnom uvjetu do porasta fatalističkog determinizma u drugoj vremenskoj tački u odnosu na prvu tačku mjerenja $F(2,23)=5.796, p=.01$, što prikazuje *Slika 4*, uz 34.5% objašnjene varijance, $\eta^2=.345$. Takođe, homogenost varijanci je utvrđena putem Levenovog testa za prvu tačku mjerenja: $F(2,22)=3.33, p=.05$, i za drugu tačku mjerenja: $F(2,22)=1.99; p=.16$, i Box testa jednakosti kovarijansnih matrica $M=8.53, F(6,7059.76)=1.23, p=.29$.

Slika 4. Prikaz interakcije uvjet x vrijeme za fatalistički determinizam.

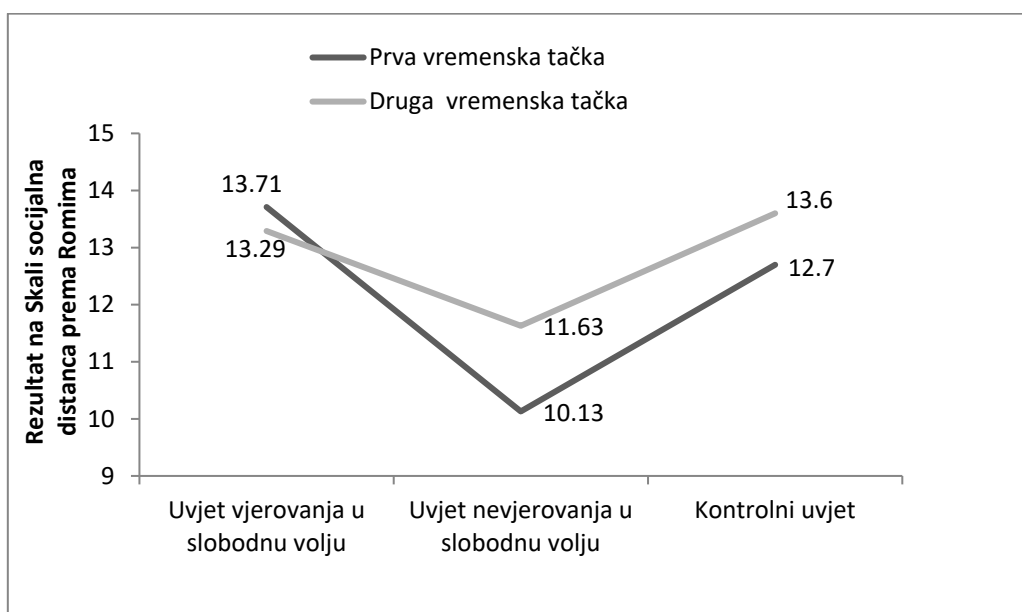
Na ostalim subskalama vjerovanja u slobodnu volju nije bilo značajnih efekata, s obzirom na uvjet i vrijeme indukcije (pogledati Prilog 6).

Dakle, kada sagledamo dobijene rezultate, koji nisu pokazali interakciju uvjet x vrijeme, već glavne efekte vremena na slobodnu volju i znanstveni determinizam i interakciju za fatalistički determinizam, ne možemo sa sigurnošću tvrditi da je manipulacija bila uspješna.

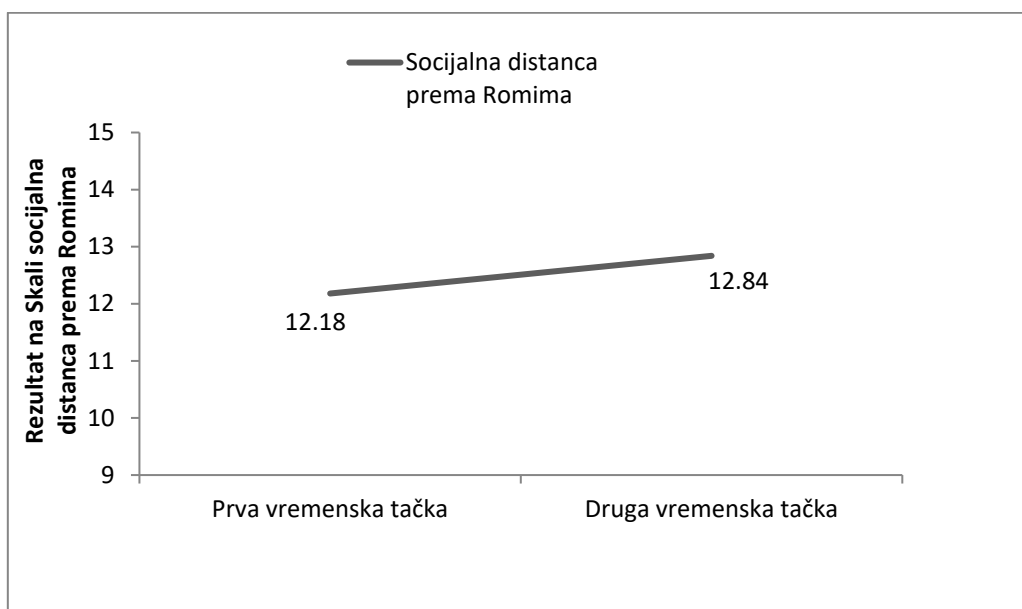
4.3 Glavna analiza

Slika 5 prikazuje rezultate mješovite 3 x 2 ANOVA-e za skalu Socijalna distanca prema Romima, gdje je prikazano da se razlike između tri uvjeta na dvije vremenske tačke nisu pokazale kao značajne $F(2,22)=.59$; $p=.56$, uz $\eta^2=.051$, odnosno 5,1% objašnjene varijance. Dakle, postoji trend koji nije značajan, ali koji pokazuje smanjenje socijalne distance u uvjetu vjerovanja u slobodnu volju, u drugoj u odnosu na prvu vremensku tačku, dok se u uvjetu nevjerovanja u slobodnu volju pokazalo suprotno. Homogenost varijanci je utvrđena putem Levenovog testa homogenosti varijanci za prvu tačku mjerenja: $F(2,22)=.20$; $p=.82$, i za drugu tačku mjerenja: $F(2,22)=.38$; $p=.69$ i Box testa jednakosti kovarijansnih matrica $M=16.42$; $F(6,7059.76)=2.36$; $p=.03$.

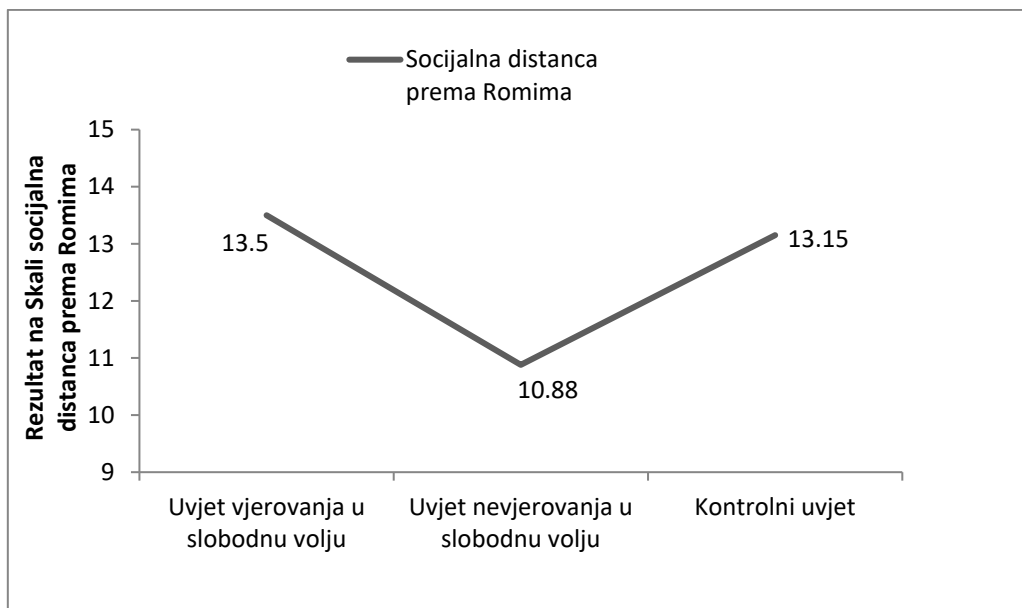
Bitno je navesti i dobijene vrijednosti glavnih efekata, pri čemu se glavni efekat vremena indukcije (*Slika 6*) na socijalnu distancu, $F(1,22)=.87$; $p=.36$, uz veličinu efekta $\eta^2=.04$, nije pokazao kao značajan, kao niti glavni efekat uvjeta (*Slika 7*), $F(2,22)=.73$; $p=.48$, uz veličinu efekta $\eta^2=.06$. Dakle, nije pokazano da se socijalna distanca mijenja u funkciji vremena, kao ni na jednom od tri nivoa.

Slika 5. Prikaz 3 (uvjet) x 2 (vrijeme) mješovite ANOVA-e na Skali socijalna distanca prema Romima.

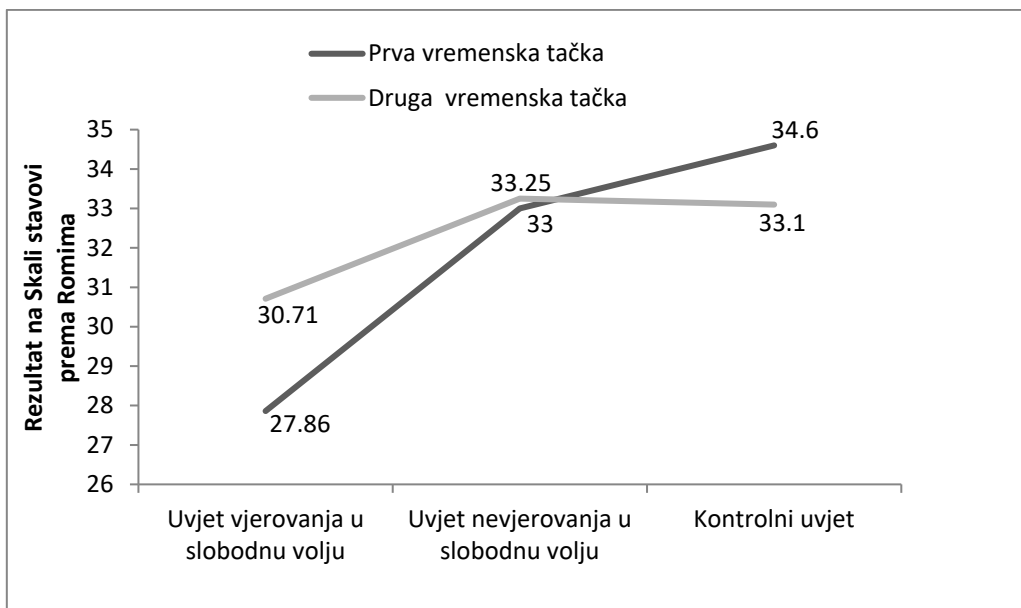

Slika 6. Prikaz glavnog efekta vremena indukcije na socijalnu distancu prema Romima.

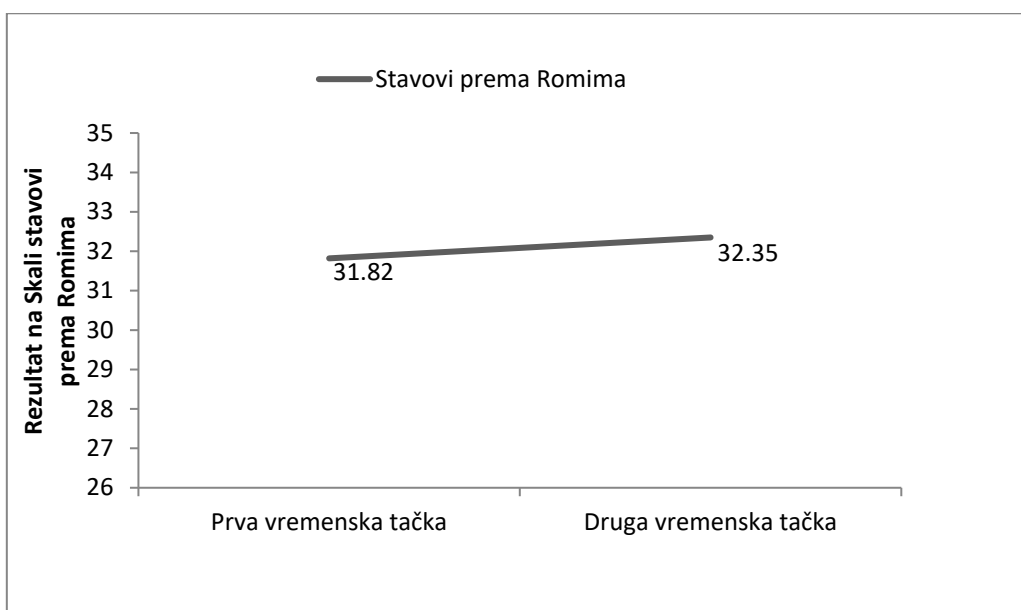
Slika 7. Prikaz glavnog efekta uvjeta na socijalnu distancu prema Romima.

Na *Slici 8* su takođe prikazani rezultati mješovite 3 (uvjet) x 2 (vrijeme) ANOVA-e, ali na drugom nivou zavisne varijable, stavovima prema Romima. Kao što je slučaj i sa prethodno prikazanim rezultatima na Skali socijalne distance, tako se ni na Skali stavova prema Romima nisu dobile statistički značajne razlike u rezultatima tri uvjeta u dvije vremenske tačke: $F(2,22)=1.87$; $p=.18$, uz veličinu efekta $\eta^2=.15$. Dakle, postoji trend koji nije značajan, ali je vidljivo da je u uvjetu vjerovanja u slobodnu volju pokazan pozitivniji stav u drugoj u odnosu na prvu vremensku tačku, dok je u kontrolnom uvjetu, gdje nije bila prisutna intervencija pokazano suprotno. Takođe, homogenost varijanci je utvrđena putem Levenovog testa homogenosti varijanci za prvu tačku mjerenja: $F(2,22)=.53$; $p=.60$, i za drugu tačku mjerenja: $F(2,22)=.57$; $p=.57$ i Box testa jednakosti kovarijansnih matrica $M=5.24$, $F(6,7059.76)=.75$; $p=.61$.

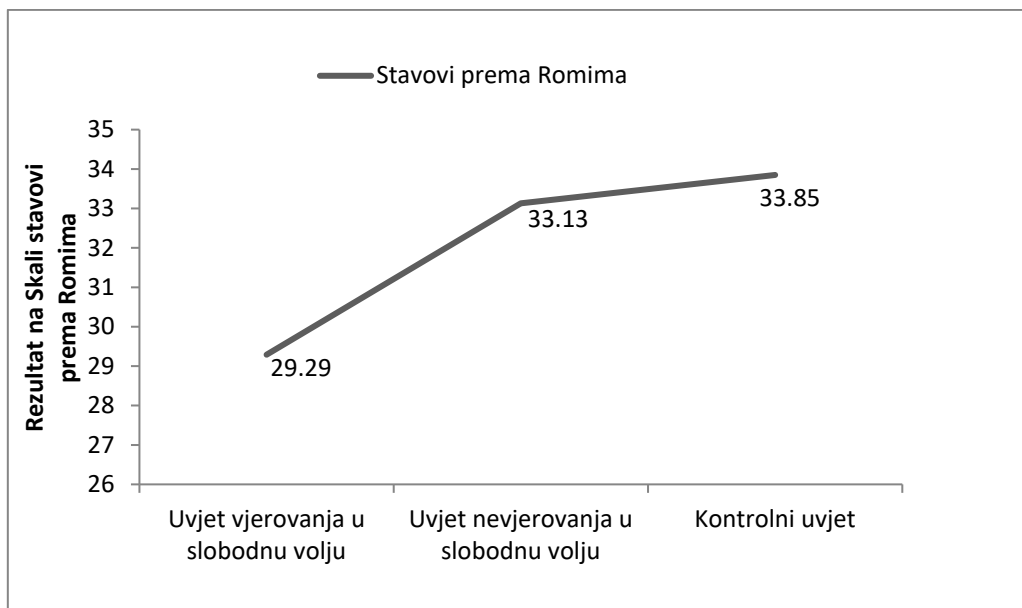

Slika 8. Prikaz 3 (uvjet) x 2 (vrijeme) mješovite ANOVA-e na Skali stavovi prema Romima.

Kada je riječ o glavnim efektima, glavni efekat vremena indukcije na stavove prema Romima (Slika 9) se nije pokazao značajnim: $F(1,22)=.34$; $p=.57$, uz veličinu efekta $\eta^2=.02$, kao niti glavni efekat uvjeta na stavove prema Romima (Slika 10): $F(2,22)=1.93$; $p=.17$, uz veličinu efekta $\eta^2=.15$. Dakle, pokazano je da se stavovi prema Romima ne mijenjaju u funkciji vremena, kao ni na jednom od tri uvjeta.

Slika 9. Prikaz glavnog efekta vremena indukcije na stavove prema Romima.

Slika 10. Prikaz glavnog efekta uvjeta na stavove prema Romima.

4.4 Medijacijska analiza

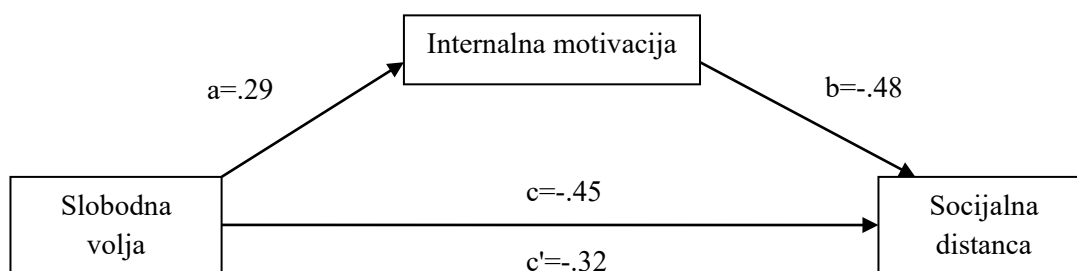
U svrhu ispitivanja druge hipoteze, provedena je medijacijska regresijska analiza kako bi se utvrdio odnos između vjerovanja u slobodnu volju (nezavisna varijabla), internalne, odnosno eksternalne bezpredrasudne motivacije (medijatori) i stavova (socijalne distance i predrasuda) prema Romima.

Prethodno su ispitani preduslovi za provođenje medijacije (Baron i Kenny, 1986), prema kojima je potrebno provesti tri regresijske jednačine (analize) pomoću kojih se procjenjuje odnos varijabli u medijacijskom modelu. Potrebno je utvrditi da postoji značajna korelacija između prediktora, odnosno nezavisne varijable, u ovom slučaju vjerovanja u slobodnu volju i medijacijske varijable (internalne, odnosno eksternalne bezpredrasudne motivacije). Dalje je potrebno da nezavisna varijabla značajno korelira sa kriterijskom, odnosno zavisnom varijablom, u ovom slučaju stavovima i socijalnom distancom prema Romima. Konačno, potrebno je da medijatorska varijabla značajno korelira sa zavisnom. Korelacija između nezavisne i zavisne varijable bi trebala biti statistički značajno manja ili statistički neznačajna s uvođenjem medijatora u njihov odnos (Baron i Kenny, 1986). Dalje su provedene regresijske analize za utvrđivanje postojanja uslova za medijaciju, te su rezultati prikazani u nastavku u *Tabeli 2*.

Tabela 2
 Provjera preduslova za medijaciju: sumacioni prikaz rezultata regresijske analize.

Prediktor	Zavisna varijabla	<i>N</i>	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>df</i>	<i>p</i>	<i>B</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Internalna motivacija	Socijalna distanca	79	-.54	<.01	32.18	1, 77	<.01	-.54	-5.67	<.01
Znanstveni determinizam	Internalna motivacija	79	.30	<.01	7.55	1, 77	.01	.30	2.75	.01
Slobodna volja	Socijalna distanca	110	-.26	<.01	8.08	1, 108	<.01	-.26	-2.84	<.01
Vjerovanje u slobodnu volju	Internalna motivacija	79	.24	<.05	4.61	1, 77	<.05	.24	2.15	<.05
Slobodna volja	Internalna motivacija	79	.22	<.05	3.85	1, 77	=0.054	.22	1.96	=0.054
Internalna motivacija	Stavovi prema Romima	79	.25	.02	4.94	1, 77	.03	.25	2.22	.03

Na osnovu prikazanih rezultata, možemo vidjeti da su uslovi za medijaciju ispunjeni jedino u slučaju efekta slobodne volje za zavisnu varijablu socijalna distanca prema Romima preko medijatora internalne bezpredrasudne motivacije. Za ostale varijable uslovi nisu bili ispunjeni (pogledati Prilog 7 i Prilog 8). Postoji značajna korelacija između slobodne volje i internalne bezpredrasudne motivacije. Slobodna volja također korelira značajno i sa socijalnom distancom (ZV), kao i internalna motivacija (MV). Ovim se moglo provjeriti da li je internalna motivacija medijator između slobodne volje i socijalne distance. Rezultati medijacijske analize su prikazani u nastavku pomoću medijacijskog dijagrama (*Slika 11*).

Slika 11. Rezultati medijacijske analize.

Analiza je pokazala da je efekat slobodne volje na internalnu motivaciju ($a=.29$) granično značajan $CI [-.0044, .5751]$. Međutim, s obzirom da se u rasponu ovog intervala pouzdanosti nalazi 0, ne možemo efekat prihvatiti kao statistički značajan. S druge strane, efekti i slobodne volje $c'=-.32$, $CI [-.5599, -.0718]$ i internalne motivacije $b=-.48$, $CI [-.6710, -.2980]$ na socijalnu distancu jesu statistički značajni, što govori o neposrednom doprinosu svakoga od prediktora. Dakle, totalni efekat $c=-.45$, $CI [-.7291, -.1790]$, koji predstavlja utjecaj vjerovanja u slobodnu volju na socijalnu distancu bez prisustva medijatora internalne motivacije jeste statistički značajan. S uključenjem medijatorske varijable, efekat slobodne volje na socijalnu distancu, što je direktni efekat ($c'=-.32$), je ostao statistički značajan. Međutim, indirektni efekat slobodne volje na socijalnu distancu $ab=-.1382$, $CI [-.3455, .0048]$, koji čini procenat od cjelokupnog efekta nezavisne na zavisnu varijablu, odnosno utjecaj zavisne na nezavisnu kroz medijatorsku varijablu, se nije pokazao kao statistički značajan. Iz tog razloga, odnosno zbog statistički neznačajnog indirektnog efekta, ne možemo da kažemo da se medijacijski efekat desio, ali imamo podatak o tome da je značajan direktni efekat internalne motivacije i slobodne volje. Ljudi koji više vjeruju u mogućnost kontrole putem slobodnog izbora i kojima je lično važno da imaju nepredrasudne stavove imaju manju socijalnu distancu prema Romima, te možemo reći da su obje varijable važne. Međutim, ne možemo navesti da je efekat koji slobodna volja ima na socijalnu distancu posredovan internalnom motivacijom, odnosno da vjerovanje u slobodnu volju kod ljudi utiče na njihovu motivaciju da se ponašaju bezpredrasudno, već da su ta dva efekta na bezpredrasudno ponašanje zasebna.

5. Diskusija

Istraživanje je provedeno s ciljem ispitivanja efekta koji vjerovanje u slobodnu volju ima na predrasude prema Romima. Romi su grupa koja je meta mnogih predrasuda u našem društvu, što je razlog zašto su u istraživanju korišteni kao vanjska grupa. Pored toga, istraživanje je provedeno i s ciljem ispitivanja medijacijske uloge internalne i eksternalne bezpredrasudne motivacije. Medijacijska uloga dvije navedene vrste bezpredrasudne motivacije je ispitana u relaciji između vjerovanja u slobodnu volju i predrasuda prema vanjskoj grupi. Dobijeni rezultati nisu u skladu sa postavljenim

hipotezama, ali su sa aspekta interpretacije interesantni, te ćemo se na njih osvrnuti u nastavku.

Rezultati ANOVA-e su pokazali suprotno od očekivanog. Pokazani su određeni trendovi na zavisnim varijablama, koji se nisu pokazali kao značajni, ali sugerišu da postoji mogućnost da bi se pokazali značajni, u slučaju provođenja studije na većem uzorku i u eksperimentalnim uvjetima. Dakle, pokazalo se postojanje trenda smanjenja socijalne distance u uvjetu vjerovanja u slobodnu volju, u drugoj u odnosu na prvu vremensku tačku, dok se u uvjetu nevjerovanja u slobodnu volju pokazalo suprotno. Kada je riječ o stavovima prema Romima, pokazan je trend blagog povećanja negativnih stavova u kontrolnoj grupi, gdje je indukcija izostala.

Provjera manipulacije je rezultirala zanimljivim informacijama. Iako rezultati nisu pokazali promjene u nivou predrasuda prema Romima, pokazali su se značajni rezultati na subskalama slobodne volje. Mješovita faktorijalna ANOVA je pokazala glavni efekat vremena na slobodnu volju, i to porast percepcije slobodne volje između dvije vremenske tačke, nezavisno od uvjeta u koji su ispitanici bili raspoređeni. Postoji mogućnost da su na percepciju slobodne volje kod ispitanika mogli utjecati okolinski faktori. Naime, između dvije vremenske tačke došlo je do pojave pandemije COVID-19, što se može okarakterisati kao vanredna situacija koja je kod većine osoba izazvala visok stepen straha i gubitka kontrole, što je moglo dovesti do potrebe da svijet učine predvidljivim kako bi vratili osjećaj kontrole. Moguće je da je kod ispitanika došlo do kompenzacije kontrole putem povećanja vjerovanja u slobodnu volju, kako bi bio smanjen osjećaj neizvjesnosti i straha izazvan pandemijom, pri čemu je vjerovanje u slobodnu volju izvor kompenzatorne kontrole. U situacijama gdje se gubi osjećaj kontrole, dolazi do povećane potrebe za strukturom i određenim obrascima, te možemo pretpostaviti da je vjerovanje da imaju utjecaj na životna dešavanja i kontrolu nad njima kod ispitanika dovelo do osjećaja sigurnosti i dalo im strukturiranost (Kay, Whitson, Gaucher i Galinsky, 2009; Whitson i Galinsky, 2008). U Bosni i Hercegovini je ova situacija pokrenula mnoga političko-društvena pitanja, što je vjerovatno dodatno pojačalo potrebu za osjećajem kontrole, te samim time i promijenilo inicijalno izmjerenu percepciju slobodne volje ispitanika.

Dalje, pokazan je glavni efekat vremena na varijablu znanstveni determinizam u smjeru porasta između dvije vremenske tačke nezavisno od uvjeta. Možemo pretpostaviti da je do ovakvih rezultata došlo zbog nekoliko razloga. Postoji mogućnost da su ispitanici, upravo radi sticanja kontrole i reduciranja straha od neizvjesnosti uzrokovanog situacijom zbog pandemije COVID-19, u većoj mjeri preferirali neku vrstu predodređenosti i strukture, u odnosu na nasumičnost, što je dovelo do povećanja rezultata na ovoj subskali u drugoj tački mjerenja u odnosu na prvu, kada pandemija još uvijek nije bila prisutna. Takođe, čestice na ovoj subskali su orijentisane na predvidljivost na osnovu naučnih spoznaja, što može imati kompenzatornu funkciju u situaciji kada je zdravstveno stanje ljudi ugroženo, bez postojanja adekvatnog rješenja i mogućnosti pružanja pomoći.

Konačno, utvrđena je i interakcija uvjet x vrijeme za varijablu fatalistički determinizam, i to tako da je u uvjetu indukovanja nevjerovanja u slobodnu volju došlo do pada, a u kontrolnom do porasta fatalističkog determinizma u drugom u odnosu na prvo mjerenje. Ovakav nalaz indicira da su ispitanici kod kojih je indukovano manjka slobodne volje, suprotno očekivanju, imali manje uvjerenja o sudbinskoj predodređenosti, za razliku od ispitanika u kontrolnom uvjetu koji nisu bili izloženi semantičkom priming-u. Ove nalaze bi takođe bilo moguće interpretirati u kontekstu nalaza generalnog porasta vjerovanja u slobodnu volju i znanstvenog determinizma na cijelom uzorku. Moguće je da je eksperimentalno indukovanje manjka slobodne volje, uslijed potencijalne potrebe da se izvrši kompenzacija vraćanjem slobode izbora, kod ispitanika u tom uvjetu izazvalo kognitivnu disonancu koja je razriješena odbacivanjem fatalističke determiniranosti, što je rezultiralo smanjenjem vrijednosti na ovoj mjeri u posttestu. Nasuprot tome, kod ispitanika kontrolnog uvjeta nije izazvan konflikt jer je indukcija izostala, što se moglo odraziti na porast uvjerenja o vanjskoj predodređenosti između pre- i post-pandemijskog mjerenja, a što bi postalo posebno salijentno pojavom pandemijske kataklizme. Imajući u vidu generalni porast uvjerenja u slobodnu volju i znanstveni determinizam kod svih ispitanika, porast uvjerenja u fatumsku predodređenost samo u kontrolnoj grupi bi mogao da ide u prilog kompenzacijskoj funkciji disonance.

Medijacijska analiza je takođe pokazala zanimljive podatke. S obzirom da se nije pokazala značajnom, samim time druga hipoteza istraživanja nije potvrđena, što znači da ne možemo reći da je internalna motivacija značajan medijator u odnosu između slobodne volje i socijalne distance. Ipak, važnost provedene analize je u tome što smo dobili podatak da je značajan efekat koji slobodna volja i internalna motivacija imaju na socijalnu distancu, odnosno da su se totalni efekat i direktni efekat pokazali statistički značajnim, što govori o neposrednom doprinosu svakog od prediktora. Pokazano je da osobe koje imaju izraženo vjerovanje u slobodnu volju, koje vjeruju da svaka osoba ima slobodan izbor u vezi svog života i kontrole nad njim, imaju znatno manju socijalnu distancu prema Romima. Takve osobe su internalno motivirane da nemaju predrasudne stavove, te smatraju ponašanje u skladu sa stereotipima prema Romima pogrešnim, što oslikava njihove vrijednosti i uvjerenja. Takođe, takvi nepredrasudni stavovi su im lično važni radi očuvanja pozitivne slike o sebi. Možemo reći da obje varijable igraju važnu ulogu u ovom odnosu, što je u skladu sa literaturom i prethodnim rezultatima (Devine i sur., 2002; Zhao i sur., 2014). Dakle, pokazana je važnost izvora bezpredrasudne motivacije, odnosno važnost navedenih internaliziranih vrijednosti koje su u vezi sa procesima samoregulacije koja je u ovom slučaju prisutna, isto kao i kod koncepta slobodne volje.

Važno je naglasiti i metodološka ograničenja provedenog istraživanja, kao i konfundirajuće faktore koji su mogli utjecati na rezultate. Prije svega, potrebno je navesti da je period prikupljanja podataka za drugu tačku mjerenja obilježen pandemijom COVID-19, što je i razlog sprovođenja istraživanja u online formatu, a to je djelimično uzrok i dosta manjeg uzorka u ovoj mjernoj tački. Veliki je izazov bio motivirati ispitanike na učešće, s obzirom da je ono, radi osjetljivosti teme, bilo anonimno i nije uključivalo kompenzacijske bodove. Manjak motivacije studenata se može pripisati i online nastavi, uzimajući u obzir generalno opaženi manjak motivacije studenata za online nastavu u vanrednim uvjetima, te nemogućnost potpune kontrole njihovog stvarnog prisustva. Pored toga, kao što je već navedeno, veličina uzorka je vjerovatno utjecala na krajnje rezultate, jer je na malom uzorku poništavanje individualnih razlika ispitanika bilo otežano, što je takođe mogao biti jedan od faktora koji su utjecali na rezultate, koji konačno nisu potvrdili prvu hipotezu istraživanja prema kojoj je u drugoj tački mjerenja trebalo doći do značajnih razlika u stepenu

predrasuda prema Romima, upravo zbog indukcije vjerovanja u slobodnu volju. Bitno je napomenuti da se navedena ograničenja ne mogu primijeniti na rezultate medijacijske analize, s obzirom da su za potrebe ove analize bili korišteni podaci iz prve tačke mjerenja, kada su podaci prikupljeni uživo, te je broj ispitanika bio dovoljan. Generalno govoreći, nejednak uzorak u dvije tačke mjerenja je značajno ugrozio studiju, što na neki način objašnjava proturječnost prethodno prikazanih rezultata. Takođe, metoda prikupljanja podataka u prvoj i drugoj vremenskoj tački se značajno razlikovala, što je moglo imati određeni efekat na rezultate na način da smanji njihovu pouzdanost. Pored toga, i rezultati provjere manipulacije ukazuju na to da uvjerenje u slobodnu volju nije promijenjeno, kako bi bilo očekivano uvođenjem eksperimentalne manipulacije. Kao što je već navedeno, istraživanje je provedeno online putem, što je kontrolu uvjeta kojima su ispitanici izloženi tokom popunjavanja skala učinilo praktično nemogućim i što je istraživanje učinilo kvaziekperimentalnim, te samim time manje valjanim i pouzdanim.

Kao još jedno od ograničenja se može navesti i davanje socijalno poželjnih odgovora, što se definiše kao tendencija ispitanika da svoje stavove uskladi sa trenutačnim društvenom poželjnim kulturalnim normama, kako bi zadržali pozitivnu sliku o sebi i sebe drugima prikazali u poželjnom svjetlu (Mick, 2012). Kako bi se povećala vjerovatnoća da će ispitanici iskreno i u manjoj mjeri socijalno poželjno odgovarati na upitnik, ispitanicima se tokom istraživanja osigurava potpuna anonimnost (Lelkes, Krosnick, Marx, Judd i Park, 2012; Ong i Weiss, 2000), što se pokazalo efikasnim (Ong i Weiss, 2000). Međutim, iako je anonimnost ispitanika u ovom istraživanju bila zagantovana, pokazalo se da unatoč tome ispitanici ne daju uvijek iskrene i tačne odgovore. Osiguravanjem anonimnosti se smanjuje odgovornost ispitanika da odgovore na upitnik u skladu sa svojim stavovima, što ustvari može smanjiti tačnost njihovih odgovora i iskriviti dobijene rezultate (Lelkes i sur., 2012), naročito kada se radi o temi predrasuda, te možemo navesti da postoji mogućnost da se to desilo i u ovom istraživanju.

Moguće je da je na rezultate utjecala i sama vanjska grupa koja je izabrana. Romska populacija jeste meta mnogih predrasuda, ali možemo reći da je to mnogobrojna grupa koja je poprilično integrisana u naše društvo duži vremenski period. S obzirom na

njihovu integraciju, posjedovanje i pokazivanje negativnog stava prema njima se smatra poprilično neprikladnim, što se ne bi moglo reći i za skupinu izbjeglica i migranata. Za razliku od Roma, migranti i izbjeglice čine skupinu koja je tek tokom migrantske krize posljednjih nekoliko godina postala zastupljena u našem društvu, te je njihov stepen integracije dosta niži. Pokazivanje negativnog stava prema skupini migranata i izbjeglica se poprilično normalizovalo, uzimajući u obzir stavove zabilježene u medijima, te se ne smatra nepoželjnim koliko prema Romima. Zanimljivo bi bilo uporediti predrasude prema ove dvije vanjske grupe, kako bi se mogla ispitati važnost vanjske grupe i njenog utjecaja na rezultate u ovakvim istraživanjima. Takođe, u budućim istraživanjima bi se ovaj nedostatak mogao ukloniti na način da se koriste mjere koje ne uključuju svjesno razmišljanje ispitanika o datoj problematici, što povećava vjerovatnoću da će se zabilježiti njihovi pravi stavovi. Upravo iz navedenih razloga se istraživači veoma često koriste implicitnim mjerama, za koje važi da su otporne ili manje podložne socijalno poželjnom odgovaranju, te se u većini istraživanja pokazalo da su nastojanja ispitanika da se prikažu na poželjniji način u manjoj mjeri uspješna (Banse, Seise i Zerbs, 2001; Rutland, Cameron, Milne i McGeorge, 2005; Steffens, 2004; Ziegert i Hanges, 2005).

Unatoč svim navedenim ograničenjima, određeni efekti su se pokazali značajnim, te samim time otvorili mogućnost za dalja istraživanja koja bi reduciranjem ograničenja mogla dovesti do sigurnijih zaključaka vrijednih za razvoj teme kojom se bavi ovaj rad, a koja je svakako značajna za područje istraživanja socijalne psihologije.

Za buduća istraživanja preporuka je da se istraživanje provede na većem uzorku, u više kontrolisanim uvjetima, kao i da se uvedu implicitne mjere, kako bi se mogli zabilježiti stavovi ispitanika koji nisu ugroženi mogućnošću davanja socijalno poželjnih odgovora. Takođe, možemo zaključiti da provođenje ovakvog istraživanja, koje se bavi temom koja je osjetljiva zbog socijalnog prikazivanja u društvu, nije primjereno provoditi online putem, zbog nemogućnosti kontrole. Pored toga, jako je važno ispitati i ulogu eksternalne motivacije, kao mogućeg medijatora, te istraživanje svakako provesti sa drugim vanjskim grupama (LGBT populacija, izbjeglice i slično), kao i na drugim uzorcima ispitanika koji ne obuhvataju studentsku populaciju, što bi vjerovatno dovelo do zanimljivih rezultata.

Jedan od važnijih zaključaka jeste upravo važnost svijesti i priznavanja predrasuda koje imamo prema bilo kojoj vanjskoj grupi, što je ustvari korak ka reduciranju istih, uz prisutnost volje i internalne motiviranosti da to učinimo. To je s druge strane pitanje vrijednosti koje nosimo sa sobom i odnošenja prema ljudima, što je bitna značajka ovog procesa. Naravno, na tome se uvijek može raditi, razvijanju sebe i svojih životnih pogleda i standarda i prihvatanju drugačijeg. Sve su to mehanizmi putem kojih se ponašanje u skladu s predrasudama može reducirati i time omogućiti jednostavniji i sa psihološkog aspekta zdraviji život, kako za nas, tako i za pripadnike vanjskih grupa, što je jedan od doprinosa provedenog istraživanja.

Kada govorimo o praktičnoj primjeni, važno je promovisati prihvatanje različitog, kao i podržavanje socijalnih normi koje su protiv prihvatanja predrasuda u društvu, kako bi se obeshrabrilo njihovo otvoreno ispoljavanje, te se kao sugestija može navesti uvođenje različitih programa i projekata u školske ustanove kako bi djeca mogla internalizirati ovakve vrijednosti, odnosno razviti internalne motive za bezprejudno ponašanje tokom vremena. Ukoliko bi djeci kroz razvoj postalo lično važno da ne pokazuju predrasude prema vanjskoj grupi (Romima, migrantima, osobama različitih religija i nacionalnosti i drugome), socijalna distanca i negativni stavovi bi samim time bili reducirani, jer bi se proces samoregulacije ponašanja povećao, što bi moglo reducirati barem eksplicitno izražavanje predrasuda. Takođe, postoji mogućnost da bi promovisanje ovakvih stavova u društvu putem medija, kako bi ljudi mogli osvijestiti predrasude i svoje ponašanje u skladu s istim, moglo dovesti do njihovog reduciranja.

6. Zaključak

S obzirom na hipoteze postavljene u istraživanju i dobijene nalaze, možemo izvesti sljedeće zaključke:

1. Nije pokazan glavni efekat uvjeta iluzije slobodne volje, glavni efekat vremena mjerenja, niti njihova interakcija na stavove prema Romima, bilo da su izraženi kao socijalna distanca ili kao predrasude.
2. Internalna bezpređrasudna motivacija je bila tek granično značajan medijator relacije između vjerovanja u slobodnu volju i socijalne distance. Nasuprot tome, snažniji je direktni nezavisni efekat i vjerovanja u slobodnu volju i internalne bezpređrasudne motivacije na socijalnu distancu prema Romima.

7. Literatura

- Ajzen, I., & Fishbein, M. (1975). A Bayesian analysis of attribution processes. *Psychological bulletin*, 82(2), 261.
- Alquist, J. L., Ainsworth, S. E., & Baumeister, R. F. (2013). Determined to conform: Disbelief in free will increases conformity. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49(1), 80-86.
- Aronson, E., Wilson, T.D. i Akert, R.M. (2005). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Mate.
- Banaji, M. R., & Greenwald, A. G. (1995). Gender stereotyping in judgments of fame. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 181-198.
- Banse, R., Seise, J., & Zerbes, N. (2001). Implicit attitudes towards homosexuality: Reliability, validity, and controllability of the IAT. *Zeitschrift für experimentelle Psychologie*, 48(2), 145-160.
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of personality and social psychology*, 51(6), 1173.
- Baumeister, R. F., Masicampo, E. J., & DeWall, C. N. (2009). Prosocial benefits of feeling free: Disbelief in free will increases aggression and reduces helpfulness. *Personality and social psychology bulletin*, 35(2), 260-268.
- Baumeister, R. F., & Monroe, A. E. (2014). Recent research on free will: Conceptualizations, beliefs, and processes. *Advances in experimental social psychology*, 50, 1-52.

- Blanchard, F. A., Lilly, T., & Vaughan, L. A. (1991). Reducing the expression of racial prejudice. *Psychological Science*, 2, 101-105.
- Bogardus, E. S. (1925). Measuring social distance. *Journal of applied sociology*, 9, 299-308.
- Carey, J. M., & Paulhus, D. L. (2013). Worldview implications of believing in free will and/or determinism: Politics, morality, and punitiveness. *Journal of personality*, 81(2), 130-141.
- Caspar, E. A., Verdin, O., Rigoni, D., Cleeremans, A., & Klein, O. (2017). What do you believe in? French translation of the FAD-Plus to assess beliefs in free will and determinism and their relationship with religious practices and personality traits. *Psychologica Belgica*, 57(1), 1.
- Clarkson, J. J., Chambers, J. R., Hirt, E. R., Otto, A. S., Kardes, F. R., & Leone, C. (2015). The self-control consequences of political ideology. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 112(27), 8250-8253.
- Crosby, F., Bromley, S., & Saxe, L. (1980). Recent unobtrusive studies of Black and White discrimination and prejudice: A literature review. *Psychological bulletin*, 87(3), 546-563.
- Davidov, J., & Eisikovits, Z. (2015). Free will in total institutions: The case of choice inside Nazi death camps. *Consciousness and cognition*, 34, 87-97.
- De Ridder, D. T., Lensvelt-Mulders, G., Finkenauer, C., Stok, F. M., & Baumeister, R. F. (2012). Taking stock of self-control: A meta-analysis of how trait self-control relates to a wide range of behaviors. *Personality and Social Psychology Review*, 16(1), 76-99.

- Devine, P. G. (1989). Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components. *Journal of personality and social psychology*, 56(1), 5-18.
- Devine, P. G., Plant, E. A., Amodio, D. M., Harmon-Jones, E., & Vance, S. L. (2002). The regulation of explicit and implicit race bias: the role of motivations to respond without prejudice. *Journal of personality and social psychology*, 82(5), 835-848.
- Duval, S., & Wicklund, R. A. (1972). *A theory of objective self-awareness*. New York: Academic Press.
- Đapo, N. i Đokić, R. (2012). *Statistika u psihologiji: Priručnik za studente*. Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Fazio, R.H., Jackson, J. R., Dunton, B.C., & Williams, C. J. (1995). Variability in automatic activation as an unobtrusive measure of racial attitudes: A bona fide pipeline? *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 1013-1027.
- Feldman, G. (2017). Making sense of agency: Belief in free will as a unique and important construct. *Social and Personality Psychology Compass*, 11(1), e12293.
- Feldman, G., Baumeister, R. F., & Wong, K. F. E. (2014). Free will is about choosing: The link between choice and the belief in free will. *Journal of Experimental Social Psychology*, 55, 239-245.
- Feldman, G., Chandrashekar, S. P., & Wong, K. F. E. (2016). The freedom to excel: Belief in free will predicts better academic performance. *Personality and Individual Differences*, 90, 377-383.

- Johns, M., Cullum, J., Smith, T., & Freng, S. (2008). Internal motivation to respond without prejudice and automatic egalitarian goal activation. *Journal of Experimental Social Psychology, 44*(6), 1514-1519.
- Jones, E. E., & Sigall, H. (1971). The bogus pipeline: a new paradigm for measuring affect and attitude. *Psychological bulletin, 76*(5), 349.
- Kane, R. (Ed.). (2011). *The Oxford handbook of free will*. OUP USA.
- Katz, I., & Hass, R. G. (1988). Racial ambivalence and American value conflict: Correlational and priming studies of dual cognitive structures. *Journal of personality and social psychology, 55*(6), 893.
- Kay, A. C., Whitson, J. A., Gaucher, D., & Galinsky, A. D. (2009). Compensatory control: Achieving order through the mind, our institutions, and the heavens. *Current Directions in Psychological Science, 18*(5), 264-268.
- Klonis, S. C., Plant, E. A., & Devine, P. G. (2005). Internal and external motivation to respond without sexism. *Personality and Social Psychology Bulletin, 31*(9), 1237-1249.
- Kondratowicz-Nowak, B., Duda, J., Wierzbicki, J., & Zawadzka, A. M. (2018). The Free Will and Determinism Plus (FAD-Plus) scale: The validity and reliability of the Polish adaptation. *Roczniki Psychologiczne, 21*(4), 345-364.
- Kunstman, J. W., Plant, E. A., Zielaskowski, K., & LaCosse, J. (2013). Feeling in with the outgroup: Outgroup acceptance and the internalization of the motivation to respond without prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology, 105*(3), 443-457.

- Lelkes, Y., Krosnick, J. A., Marx, D. M., Judd, C. M., & Park, B. (2012). Complete anonymity compromises the accuracy of self-reports. *Journal of Experimental Social Psychology, 48*(6), 1291-1299.
- Lepore, L., & Brown, R. (1997). Category and stereotype activation: Is prejudice inevitable? *Journal of personality and social psychology, 72*(2), 275.
- Liu, Q.-L., Wang, F., Yan, W., Peng, K., Sui, J., & Hu, C.-P. (2020). Questionnaire Data From the Revision of a Chinese Version of Free Will and Determinism Plus Scale. *Journal of Open Psychology Data, 8*(1), 1. DOI: <http://doi.org/10.5334/jopd.49>
- Lynn, M. T., Muhle-Karbe, P. S., Aarts, H., & Brass, M. (2014). Priming determinist beliefs diminishes implicit (but not explicit) components of self-agency. *Frontiers in psychology, 5*, 1483. doi: [10.3389/fpsyg.2014.01483](https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.01483)
- McCauley, C., Stitt, C. L., & Segal, M. (1980). Stereotyping: From prejudice to prediction. *Psychological Bulletin, 87*(1), 195–208.
- Mick, D. G. (1996). Are studies of dark side variables confounded by socially desirable responding? The case of materialism. *Journal of consumer research, 23*(2), 106-119.
- Milešević, D. (2010). Romi u Bosni i Hercegovini. *Magazin Udruženja „Vaša Prava“*. http://www.vasaprava.org/wp-content/uploads/downloads/2011/01/VP28_finaV2.pdf
- Monteith, M. J. (1993). Self-regulation of prejudiced responses: Implications for progress in prejudice-reduction efforts. *Journal of Personality and Social Psychology, 65*(3), 469-485.

- Moskowitz, G. B., Gollwitzer, P. M., Wasel, W., & Schaal, B. (1999). Preconscious control of stereotype activation through chronic egalitarian goals. *Journal of personality and social psychology*, 77(1), 167-184.
- Moskowitz, G. B., Salomon, A. R., & Taylor, C. M. (2000). Preconsciously controlling stereotyping: Implicitly activated egalitarian goals prevent the activation of stereotypes. *Social Cognition*, 18(2), 151-177.
- Muraven, M. (2008). Prejudice as Self-Control Failure 1. *Journal of Applied Social Psychology*, 38(2), 314-333.
- Nichols, S. (2004). The folk psychology of free will: Fits and starts. *Mind & Language*, 19(5), 473–502.
- Ong, A. D., & Weiss, D. J. (2000). The impact of anonymity on responses to sensitive questions. *Journal of Applied Social Psychology*, 30(8), 1691-1708.
- Park, S. H., Glaser, J., & Knowles, E. D. (2008). Implicit motivation to control prejudice moderates the effect of cognitive depletion on unintended discrimination. *Social Cognition*, 26(4), 401-419.
- Paulhus, D. L., & Carey, J. M. (2011). The FAD–Plus: Measuring lay beliefs regarding free will and related constructs. *Journal of personality assessment*, 93(1), 96-104.
- Peruche, B. M. (2007). *Implications of Internal and External Motivation to Respond without Prejudice for Interracial Interactions* (Magistarski rad). Florida State University, Tallahassee.
- Plant, E. A., & Devine, P. G. (1998). Internal and external motivation to respond without prejudice. *Journal of personality and social psychology*, 75(3), 811-832.

- Plant, E. A., Devine, P. G., & Peruche, M. B. (2010). Routes to positive interracial interactions: Approaching egalitarianism or avoiding prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *36*(9), 1135-1147.
- Ratcliff, J. J., Lassiter, G. D., Markman, K. D., & Snyder, C. J. (2006). Gender differences in attitudes toward gay men and lesbians: The role of motivation to respond without prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *32*(10), 1325-1338.
- Rigoni, D., Kühn, S., Gaudino, G., Sartori, G., & Brass, M. (2012). Reducing self-control by weakening belief in free will. *Consciousness and cognition*, *21*(3), 1482-1490.
- Rutland, A., Cameron, L., Milne, A., & McGeorge, P. (2005). Social norms and self-presentation: Children's implicit and explicit intergroup attitudes. *Child development*, *76*(2), 451-466.
- Silvia, P. J., & Phillips, A. G. (2013). Self-awareness without awareness? Implicit self-focused attention and behavioral self-regulation. *Self and Identity*, *12*(2), 114-127.
- Steffens, M. C. (2004). Is the implicit association test immune to faking? *Experimental psychology*, *51*(3), 165-179.
- Schrag, Y., Tremea, A., Lagger, C., Ohana, N., & Mohr, C. (2016). Pro free will priming enhances “risk-taking” behavior in the Iowa Gambling Task, but not in the Balloon Analogue Risk Task: Two independent priming studies. *PloS one*, *11*(3), e0152297.

- Stillman, T. F., & Baumeister, R. F. (2010). Guilty, free, and wise: Belief in free will facilitates learning from self-conscious emotions. *Journal of Experimental Social Psychology, 46*, 951–960.
- Stillman, T. F., Baumeister, R. F., & Mele, A. R. (2011). Free will in everyday life: Autobiographical accounts of free and unfree actions. *Philosophical Psychology, 24*(3), 381-394.
- Šuman, J. (2020). Stavovi prema Romima u BiH i regionu: Nalazi i perspektive kontaktne intervencije u obrazovnom kontekstu. *SINEZA, Časopis za humanističke i društvene nauke, 1* (2), 81-107. DOI:<https://doi.org/10.7251/SIN2002081S>
- Tougas, F., Brown, R., Beaton, A. M., & Joly, S. (1995). Neosexism: Plus ça change, plus c'est pareil. *Personality and Social Psychology Bulletin, 21*, 842-849.
- Von Hippel, W., Sekaquaptewa, D., & Vargas, P. (1995). On the role of encoding processes in stereotype maintenance. *Advances in Experimental Social Psychology, 27*, 177-254.
- Vohs, K. D., & Baumeister, R. F. (2004). Understanding self-regulation. *Handbook of self-regulation, 19*. New York: The Guilford Press.
- Vohs, K. D., & Schooler, J. W. (2008). The value of believing in free will: Encouraging a belief in determinism increases cheating. *Psychological science, 19*(1), 49-54.
- Von Hippel, W., Silver, L. A., & Lynch, M. E. (2000). Stereotyping against your will: The role of inhibitory ability in stereotyping and prejudice among the elderly. *Personality and Social Psychology Bulletin, 26*(5), 523-532.

- Whitson, J. A., & Galinsky, A. D. (2008). Lacking control increases illusory pattern perception. *Science*, 322(5898), 115-117.
- Zhao, X., Liu, L., Zhang, X. X., Shi, J. X., & Huang, Z. W. (2014). The effect of belief in free will on prejudice. *PloS one*, 9(3), e91572.
- Ziegert, J. C., & Hanges, P. J. (2005). Employment discrimination: the role of implicit attitudes, motivation, and a climate for racial bias. *Journal of applied psychology*, 90(3), 553.

8. Prilozi

Prilog 1: Skala vjerovanja u slobodnu volju – FAD Plus

Ispred Vas se nalazi set od dva upitnika. Vaši odgovori će se koristiti isključivo u svrhu pisanja magistarskog rada iz oblasti socijalne psihologije. Naglašavamo da će Vaši odgovori ostati anonimni, te da se neće koristiti u druge svrhe.

Kako bi osigurali anonimnost, molimo Vas da koristite šifre, i to tako da upišete inicijale Vaše majke, datum njenog rođenja i zadnje dvije brojke godine rođenja.

Na primjer: **Marina Marinović, rođena 22. marta 1972.**

Šifra bi izgledala: **MM220372.**

Molimo Vas da dajete iskrene odgovore, jer ćete time pridonijeti dobijanju validnih rezultata u ovoj studiji.

Unaprijed zahvaljujemo na učešću i izdvojenom vremenu.

ŠIFRA:

Pred Vama se nalazi niz tvrdnji. Molimo Vas da svaku od njih pažljivo pročitate, te da označite u kojem stupnju se slažete sa svakom od njih tako da zaokružite jedan od brojeva koji imaju sljedeće značenje:

1 – uopće se ne slažem

2 – ne slažem se

3 – djelimično se ne slažem

4 – niti se slažem, niti se ne slažem

5 – djelimično se slažem

6 – slažem se

7 – u potpunosti se slažem

SVUSV

1.	Vjerujem da je budućnost već određena sudbinom.	1	2	3	4	5	6	7
2.	Biološke dispozicije određuju ličnost ljudi i njihove talente.	1	2	3	4	5	6	7
3.	Čini se da su slučajni događaji uveliko odredili ljudsku historiju.	1	2	3	4	5	6	7
4.	Ljudi imaju potpunu kontrolu nad odlukama koje donose.	1	2	3	4	5	6	7
5.	Koliko god pokušavali, ne možemo promijeniti našu sudbinu.	1	2	3	4	5	6	7
6.	Psiholozi i psihijatri će s vremenom u potpunosti shvatiti ljudsko ponašanje.	1	2	3	4	5	6	7
7.	Niko ne može predvidjeti dešavanja u svijetu.	1	2	3	4	5	6	7
8.	Ljudi moraju preuzeti potpunu odgovornost za pravljenje loših izbora.	1	2	3	4	5	6	7
9.	Sudbina već ima planove za sve nas.	1	2	3	4	5	6	7
10.	Geni određuju budućnost osobe.	1	2	3	4	5	6	7
11.	Čini se da je život nepredvidiv – baš kao bacanje kockica ili bacanje novčića.	1	2	3	4	5	6	7
12.	Ljudi mogu savladati sve prepreke ako to zaista žele.	1	2	3	4	5	6	7

13.	Sviđalo se to ljudima ili ne, misteriozne sile upravljaju njihovim životima.	1	2	3	4	5	6	7
14.	Znanost je pokazala kako prošlo okruženje utiče na inteligenciju i ličnost u sadašnjosti.	1	2	3	4	5	6	7
15.	Ljudi su nepredvidivi.	1	2	3	4	5	6	7
16.	Kriminalci su u potpunosti odgovorni za sve loše stvari koje rade.	1	2	3	4	5	6	7
17.	Šta bude, bit će – ne možemo uraditi puno povodom toga.	1	2	3	4	5	6	7
18.	Kao što je slučaj i sa životinjama, tako i ljudsko ponašanje prati zakone prirode.	1	2	3	4	5	6	7
19.	Sreća igra veliku ulogu u našim životima.	1	2	3	4	5	6	7
20.	Karakter roditelja određuje karakter njihove djece.	1	2	3	4	5	6	7
21.	Ono što se dešava ljudima je pitanje slučajnosti.	1	2	3	4	5	6	7
22.	Ljude uvijek treba kriviti za njihovo loše ponašanje.	1	2	3	4	5	6	7
23.	Okolina u kojoj dijete odrasta određuje njegov uspjeh u odrasloj dobi.	1	2	3	4	5	6	7
24.	Život je teško predvidjeti jer je skoro u potpunosti nasumičan.	1	2	3	4	5	6	7
25.	Snaga uma može uvijek nadvladati tjelesne porive.	1	2	3	4	5	6	7
26.	Budućnost nije moguće predvidjeti.	1	2	3	4	5	6	7

Hvala Vam na učešću !

Prilog 2: Skala socijalne distance prema Romima i Skala stavova prema Romima

SSDS

1.	Ne smeta mi živjeti u istoj zajednici u kojoj žive i Romi.	1	2	3	4	5	6	7
2.	Romi nemaju iste mogućnosti zaposlenja kao ostali stanovnici.	1	2	3	4	5	6	7
3.	Ukoliko bi moje dijete trebalo biti usvojeno, ne bih želio/željela da ga usvoji romska porodica.	1	2	3	4	5	6	7
4.	S obzirom na sve prepreke sa kojima se suočavaju, iznenađujuće je kako dobro Romi funkcionišu.	1	2	3	4	5	6	7
5.	Volio/voljela bih se upoznati i sprijateljiti s pripadnicima romske populacije.	1	2	3	4	5	6	7
6.	Nije tačno da su Romi još uvijek meta diskriminacije u Bosni i Hercegovini.	1	2	3	4	5	6	7
7.	Ne želim da Romi i ostali stanovnici žive zajedno.	1	2	3	4	5	6	7
8.	Državna škola ne pruža jednake mogućnosti za romske učenike kao za sve ostale.	1	2	3	4	5	6	7
9.	Bosni i Hercegovini bi bilo puno bolje kada bi došlo do prihvatanja romske kulture.	1	2	3	4	5	6	7
10.	Ne bi mi smetalo da imam Rome za susjede.	1	2	3	4	5	6	7
11.	Većina Roma nema šanse za zaposlenje i unapređenje upravo zbog svoje pripadnosti romskoj populaciji.	1	2	3	4	5	6	7

Hvala Vam na učešću!

Prilog 3: Skala internalne i eksternalne bezpređrasudne motivacije

1.	Zbog današnjih normi koje nalažu politički korektno ponašanje, nastojim da ne pokazujem pređrasude prema Romima.	1	2	3	4	5	6	7
2.	Ponašati se bezpređrasudno prema Romima je veoma važno za moju sliku o sebi.	1	2	3	4	5	6	7
3.	Nastojim ostaviti utisak da nemam pređrasude prema Romima, kako bih izbjegao/la neodobravanje drugih.	1	2	3	4	5	6	7
4.	Nastojim ne pokazivati pređrasude prema Romima, jer je to za mene lično važno.	1	2	3	4	5	6	7
5.	Nastojim prikriti bilo kakva negativna mišljenja o Romima, kako bih izbjegao/la negativne reakcije drugih ljudi.	1	2	3	4	5	6	7
6.	Moja uvjerenja me lično motiviraju da ne pokazujem pređrasude prema Romima.	1	2	3	4	5	6	7
7.	Kada bih pokazivao/la pređrasude prema Romima, brinulo bi me da će se drugi ljudi ljutiti na mene.	1	2	3	4	5	6	7
8.	Prema mojim ličnim vrijednostima, u redu je imati stereotipe prema Romima.	1	2	3	4	5	6	7
9.	Nastojim se ponašati bezpređrasudno prema Romima zbog pritiska okoline.	1	2	3	4	5	6	7
10.	Zbog mojih ličnih uvjerenja, smatram da je korištenje stereotipa o Romima pogrešno.	1	2	3	4	5	6	7

Hvala Vam na učešću!

Prilog 4: Priming nevjerovanja u slobodnu volju

Beskorisnost voljne kontrole za čovječanstvo

Da li su stavovi i ponašanja ljudi uvijek kontrolisani našom voljom? Da li ljudski mozak može istinski kontrolisati ljudske reakcije na različite prirodne i socijalne izazove?

Nakon provođenja opsežne terenske studije, bihevioralnog eksperimenta i neuralno-kognitivne studije, uz korištenje funkcijske magnetne rezonance, u Centru za kognitivna istraživanja na Univerzitetu u Ženevi je donesen zaključak da veliki broj ponašanja zaista nije određen našom željom. Poznati kognitivni psiholog, profesor George Levinger, glavni istraživač ovog projekta, je takođe izučio i veliki broj istraživanja iz područja biologije, psihologije, arheologije i kulturalne antropologije na temu stavova i odluka ljudi. Rezultati ukazuju na to da veliki broj naših ponašanja i stavova, kao što su agresivna i altruistična ponašanja, ne kontrolišemo sami. Zaključio je da nemogućnost kontrole našeg ponašanja povećava vjerovatnoću našeg preživljavanja u evoluciji.

Molimo Vas da u nastavku vlastitim riječima sumirate glavne ideje iz prethodno pročitanoog teksta!

Molimo Vas da se prisjetite vlastitih iskustava koja podržavaju navedene ideje, te da ih ukratko napišete u nastavku!

Prilog 5: Priming vjerovanja u slobodnu volju

Značaj voljne kontrole za čovječanstvo

Da li su stavovi i ponašanja ljudi uvijek kontrolisani našom voljom? Da li ljudski mozak može istinski kontrolisati ljudske reakcije na različite prirodne i socijalne izazove?

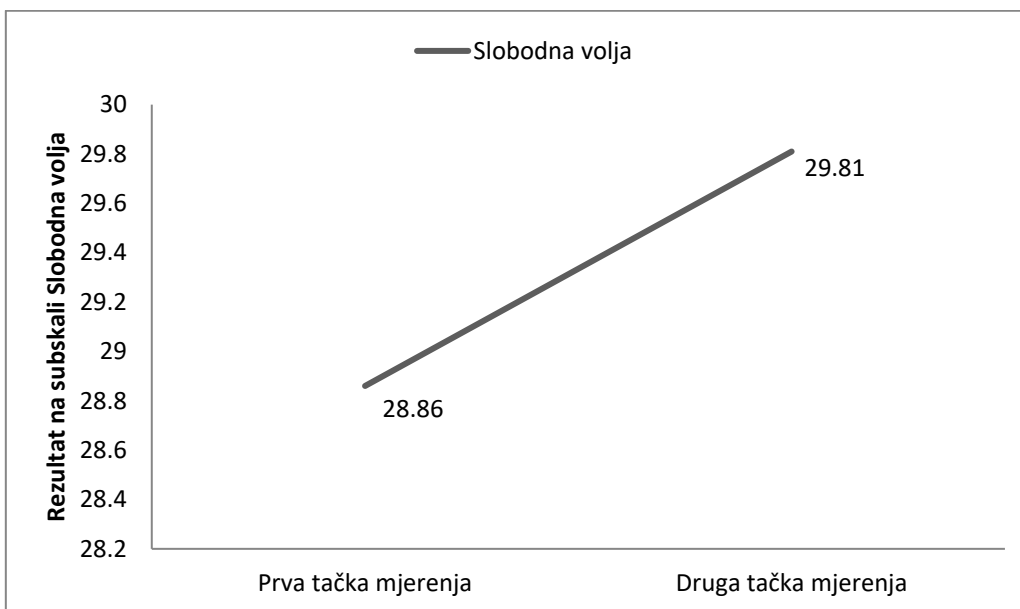
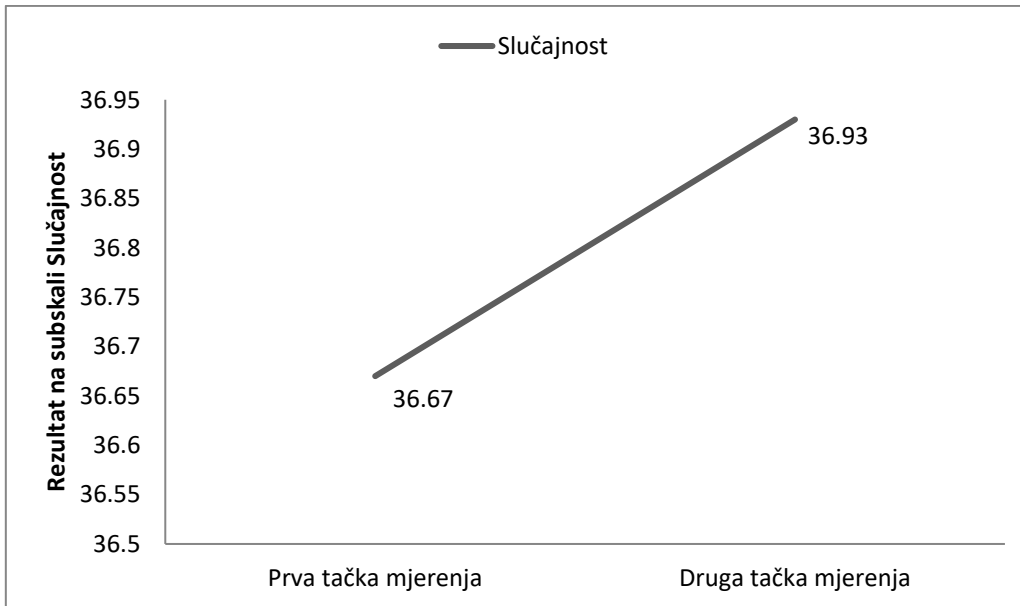
Nakon provođenja opsežne terenske studije, bihevioralnog eksperimenta i neuralno-kognitivne studije, uz korištenje funkcijske magnetne rezonance, u Centru za kognitivna istraživanja na Univerzitetu u Ženevi je donesen zaključak da je veliki broj ponašanja zaista određen našom željom. Poznati kognitivni psiholog, profesor George Levinger, glavni istraživač ovog projekta, je takođe izučio i veliki broj istraživanja iz područja biologije, psihologije, arheologije i kulturalne antropologije na temu stavova i odluka ljudi. Rezultati ukazuju na to da većinu naših ponašanja i stavova, kao što su agresivna i altruistična ponašanja, kontrolišemo sami.

Zaključio je da mogućnost kontrole našeg ponašanja povećava vjerovatnoću našeg preživljavanja u evoluciji.

Molimo Vas da u nastavku vlastitim riječima sumirate glavne ideje iz prethodno pročitanog teksta!

Molimo Vas da se prisjetite vlastitih iskustava koja podržavaju navedene ideje, te da ih ukratko napišete u nastavku!

Prilog 6: Prikaz dobijenih rezultata ANOVA-e na subskalama Slučajnost i Slobodna volja koji se nisu pokazali statistički značajni

**Prilog 7: Provjera preduslova za medijaciju: sumacioni prikaz rezultata
regresijske analize na nivou skale Stavovi prema Romima**

Tabela 3

Sumacioni prikaz rezultata regresijske analize na nivou zavisne varijable Stavovi prema Romima.

Prediktor	<i>N</i>	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>df</i>	<i>p</i>	<i>B</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Skala Vjerovanja u slobodnu volju	107	-.02	.44	.02	1, 105	.88	-.02	-.15	.88
Znanstveni determinizam	109	-.12	.10	1.64	1, 107	.20	-.12	-1.28	.20
Fatalistički determinizam	109	-.08	.20	.73	1, 107	.40	-.08	-.85	.40
Slučajnost	109	.10	.15	1.12	1, 107	.30	.10	1.05	.30
Slobodna volja	110	.06	.28	.33	1, 108	.57	.06	.58	.57
Eksternalna bezpredrasudna motivacija	79	-.06	.30	.28	1, 77	.60	-.06	-.53	.60

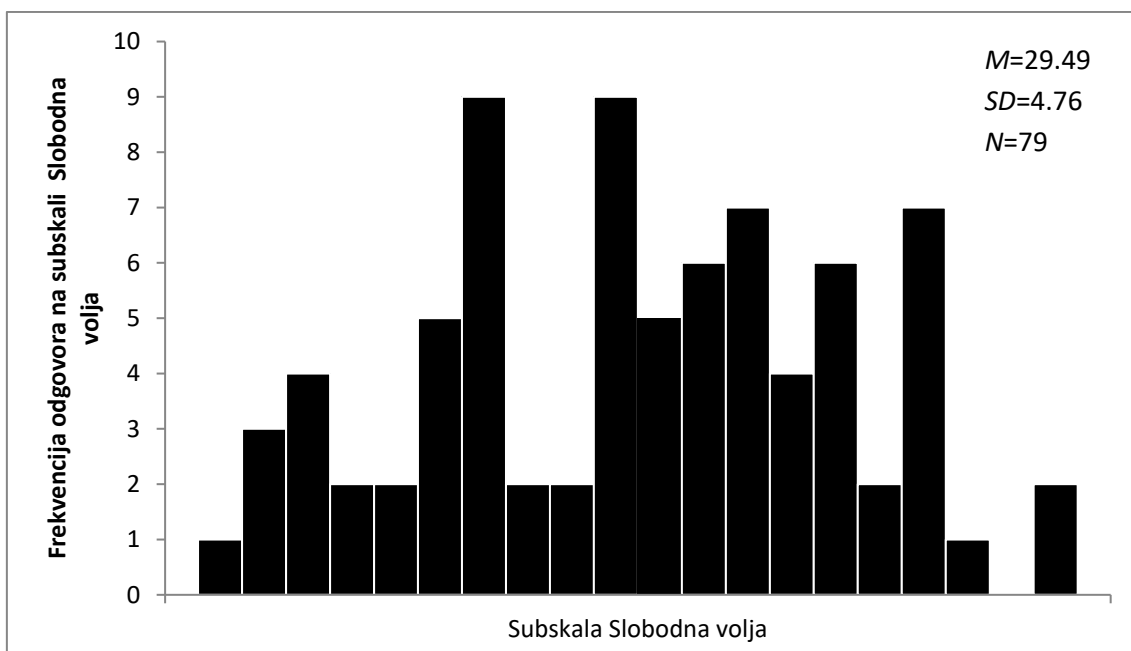
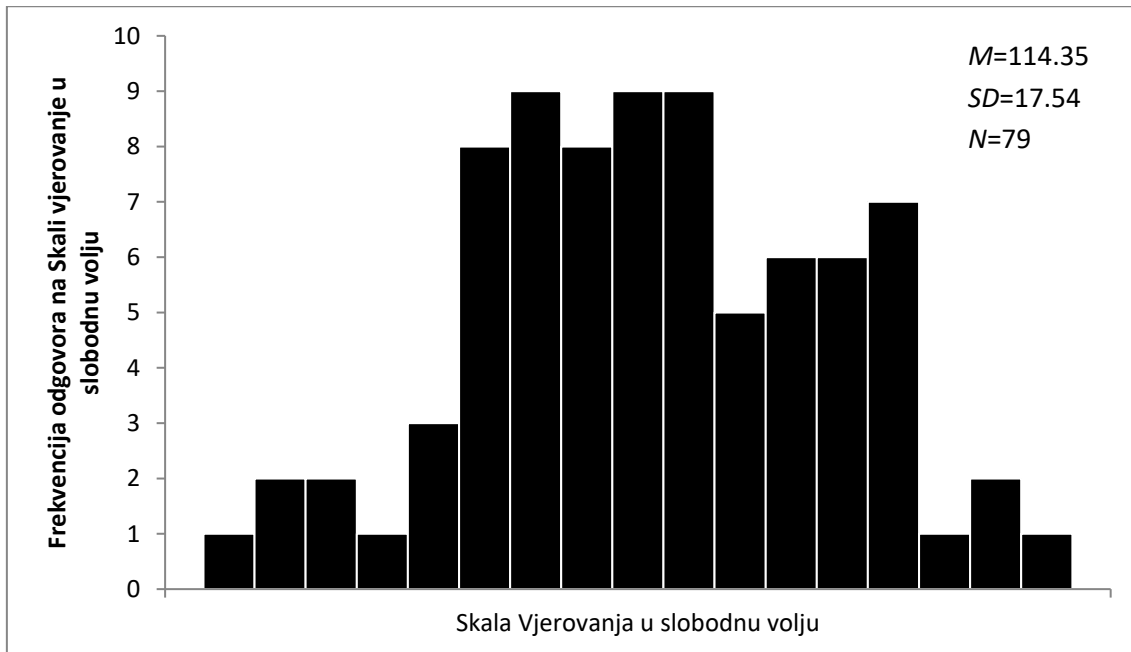
**Prilog 8: Provjera preduslova za medijaciju: sumacioni prikaz rezultata
regresijske analize na nivou skale Socijalna distanca prema Romima**

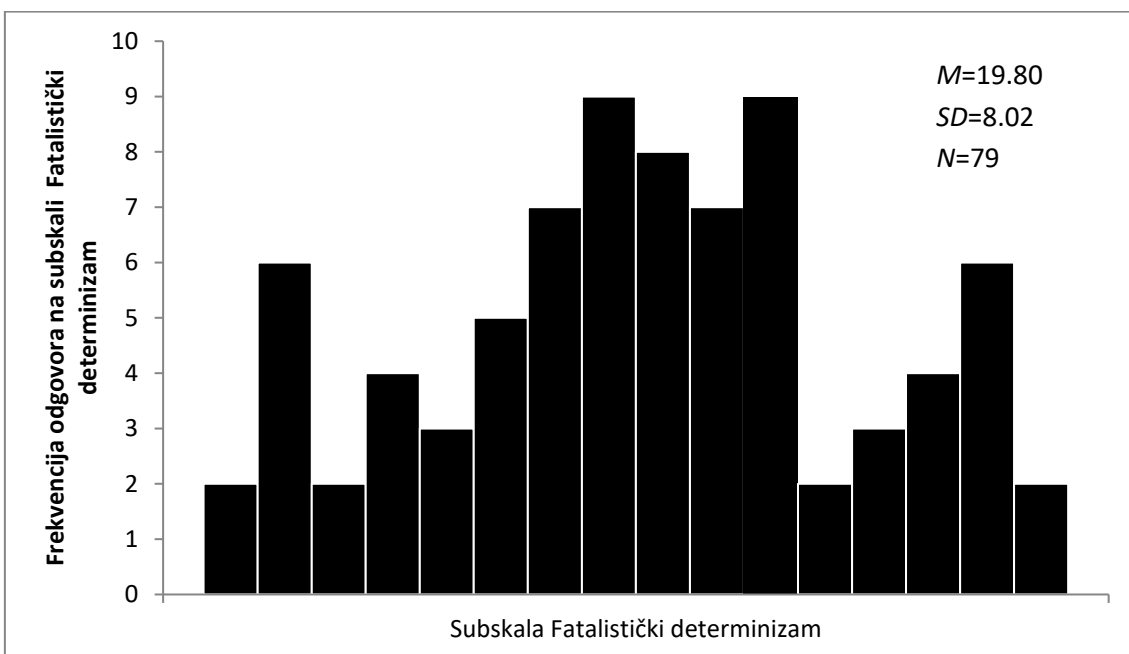
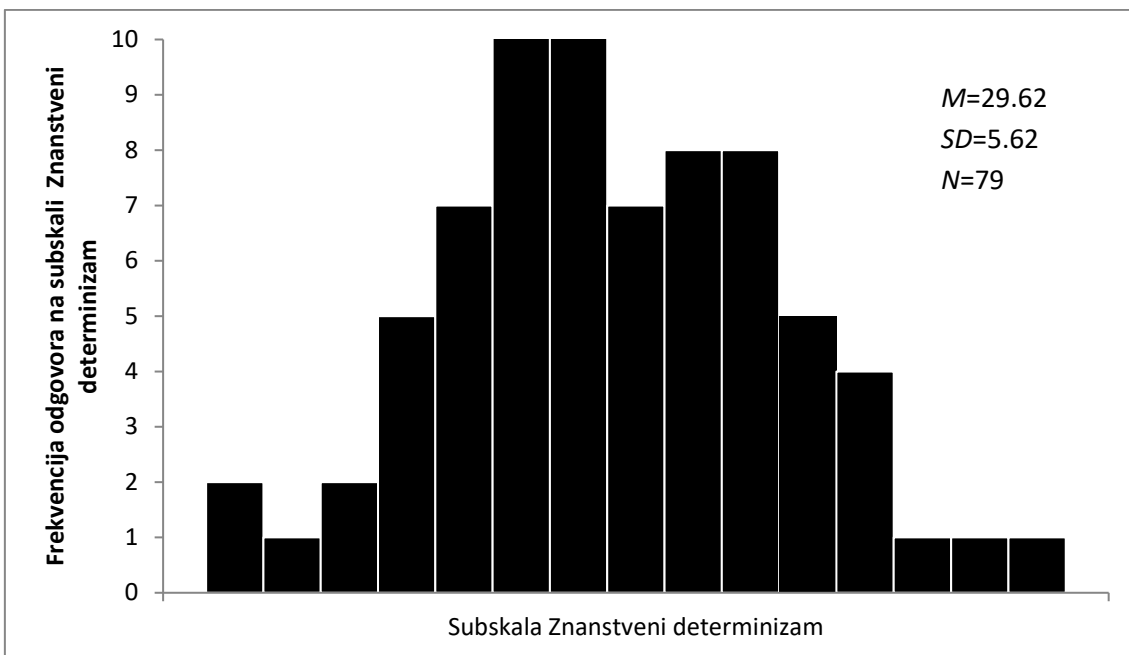
Tabela 4

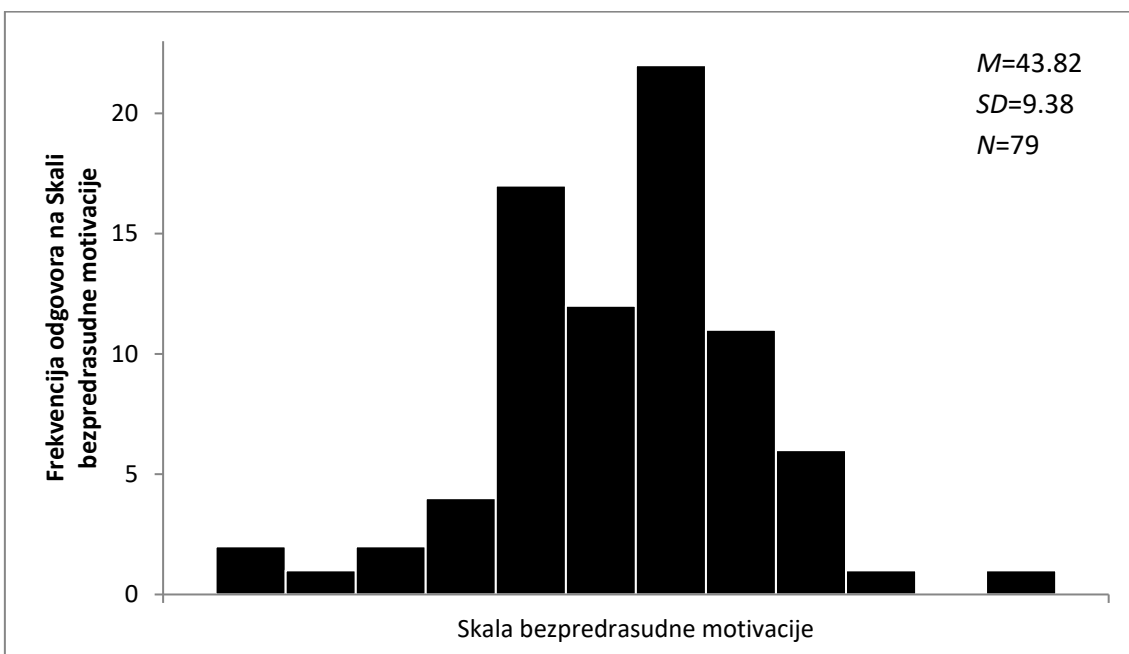
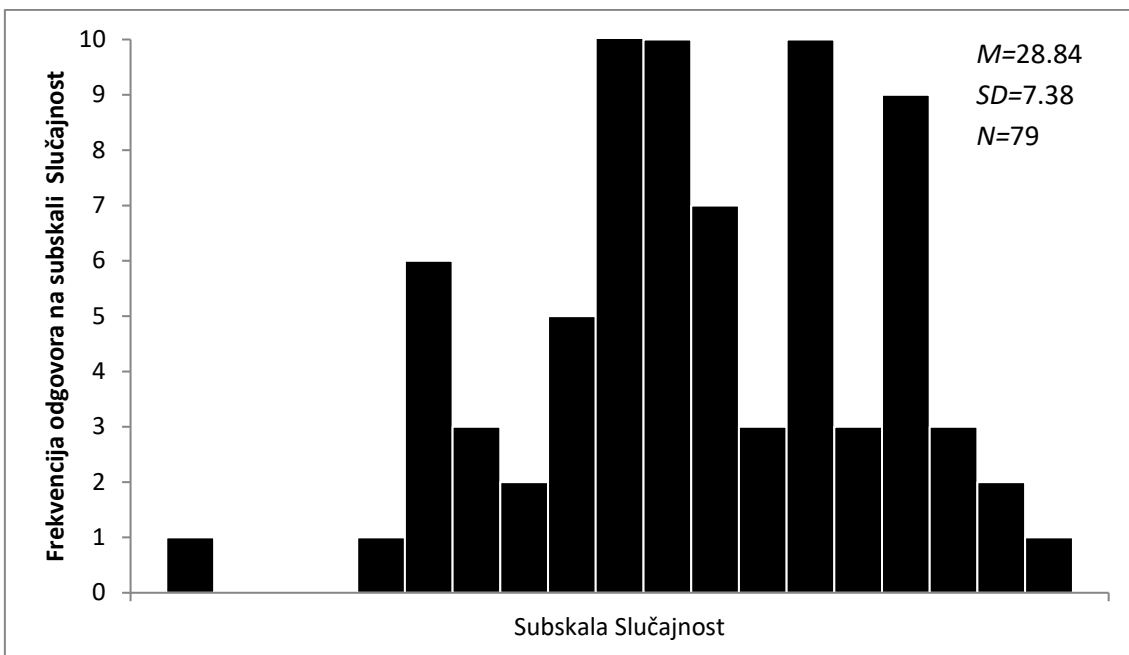
Sumacioni prikaz rezultata regresijske analize na nivou zavisne varijable Socijalna distanca prema Romima.

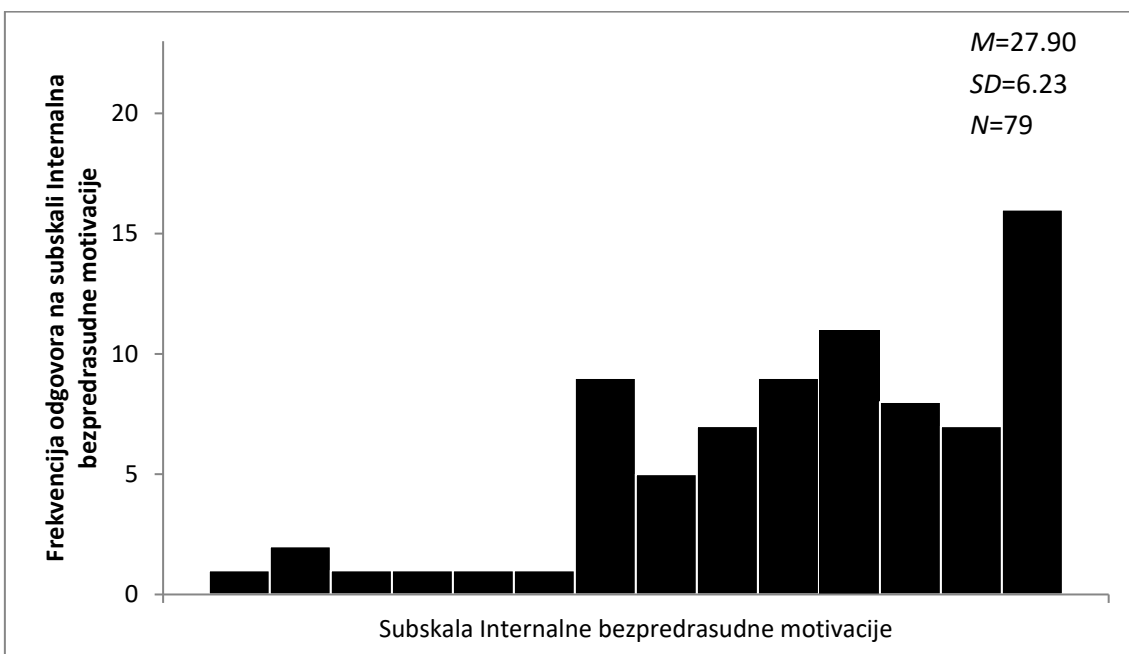
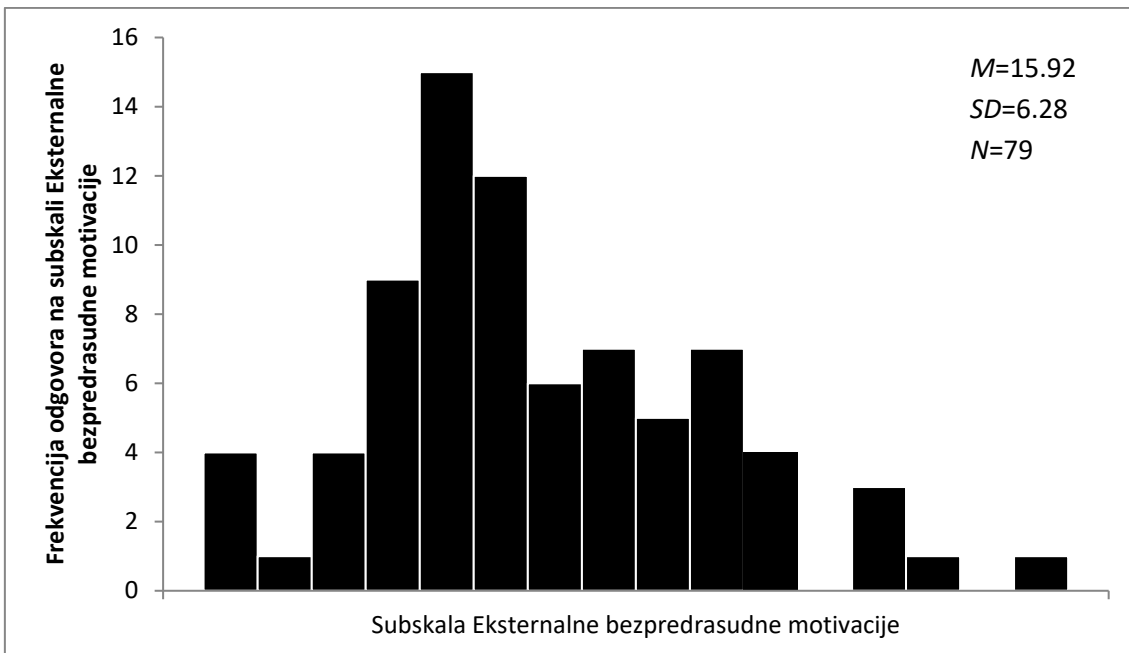
Prediktor	<i>N</i>	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>df</i>	<i>p</i>	<i>B</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Skala									
Vjerovanja u slobodnu volju	107	-.18	.03	3.44	1, 105	.07	-.18	-1.85	.07
Znanstveni determinizam	109	-.07	.22	.58	1, 107	.44	-.07	-.76	.44
Fatalistički determinizam	109	-.10	.15	1.07	1, 107	.30	-.10	-1.03	.30
Slučajnost	109	-.06	.27	.37	1, 107	.55	-.06	-.61	.55
Eksternalna bezpređasudna motivacija	79	.07	.27	.39	1, 77	.53	.07	.63	.53

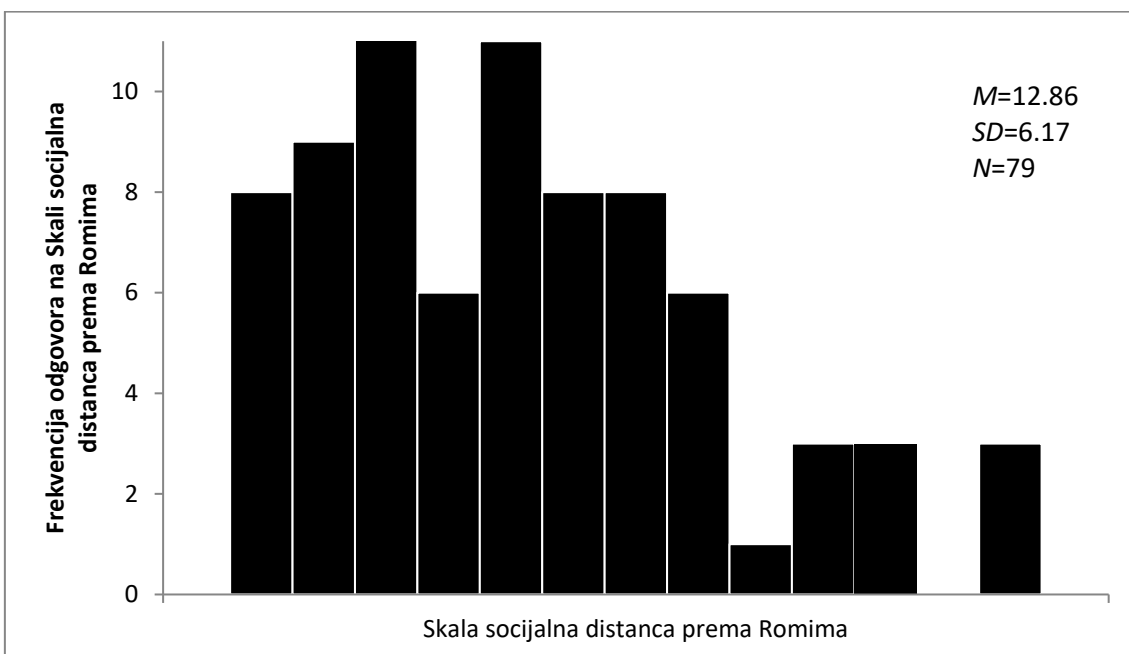
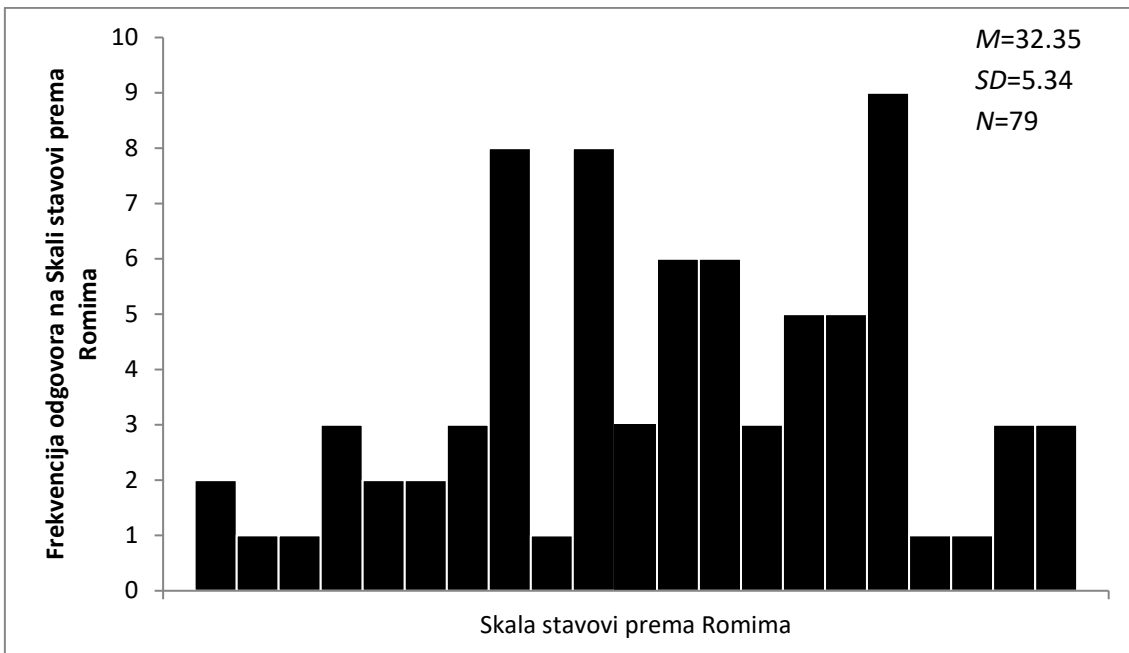
Prilog 9: Grafički prikaz simetričnosti distribucija rezultata na primjenjenom instrumentariju za prvu vremensku tačku istraživanja

Prilog 10: Grafički prikaz simetričnosti distribucija rezultata na primjenjenom instrumentariju za drugu vremensku tačku istraživanja

